

Antika i srednji vijek

Hrvoje Gračanin

(Odsjek za povijest, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu)

AVARI, JUŽNA PANONIJA I PAD SIRMIIJA

UDK 94(=16)"04/10"

Izvorni znanstveni rad

Primljeno: 14. travnja 2009.

U radu se na temelju pisane i arheološke građe te relevantne historiografske literature opisuje tijek avarskih osvajanja u južnoj Panoniji i pruža obuhvatna raščlamba svjedočanstava o avarskoj nazočnosti na širem južnopanonskom području kao i o avarskoj vlasti sve do njezina sloma pod udarcima Franaka potkraj osmog i početkom devetog stoljeća. Naročita se pozornost posvećuje odjeku koji je pad Sirmija u ruke Avara imao u povijesnim vrelima.

Ključne riječi: Avari, avarska vlast, južna Panonija, pad Sirmija, Franačka

Uvod

Iako su razni germanski narodi u drugoj polovini petog i prvoj polovini šestog stoljeća na dulje ili kraće vrijeme bili izuzeli južnopanonske krajeve iz neposredne vlasti Istočnog Rimskog Carstva,¹ tek je dolazak Avara - a s njima i Slavena - trajno presudio carskom utjecaju na tom prostoru. Pod Avarima se Panonija, a napose njezin južni dio, postupno od oblasti u središtu zbivanja pretvorila u periferno područje između dva uljudbena kruga, nezaustavljivo otkliznuvši u povijesnu anonimnost.

Avari su u Panoniju takoreći ušli na mala vrata, ali su vrlo brzo postigli to da se njihova nazočnost itekako osjetila. Djelatno sudjelujući u potpu-

¹ Podrobno o vlasti germanskih naroda u južnoj Panoniji u navedenom razdoblju usp. Gračanin 2006, 90-113, 2007, 8-45.

² O tome vidi Gračanin 2007, 43-45.

nom uništenju gepidske države na strani Langobarda,² Avari su se, temeljem osvajačkog prava, spretno ugnijezdili u istočnom dijelu Karpatske kotline. Kad su pak u proljeće 568. godine Panoniju napustili Langobardi, Avari su izrasli u glavnu i jedinu silu u srednjemu Podunavlju.

U času kad su Langobardi odlazili iz Panonije, Carstvo je Avare po bliže poznavalo tek jedno desetljeće. Vremešni Justinijan I. razmišljao je 562. godine da ih naseli u nekadašnjoj "herulskoj zemlji" u Drugoj Panoniji koja je tada činila granično područje prema sirmijskim Gepidima.³ Avarskim poslanicima koji su od cara tražili zemlju za naseobu bila je iznesena takva ponuda, ali oni su je odbili.⁴ To ne čudi jer je ovaj prijedlog podrazumijevao i obvezu života uz neugodnog susjeda i, po potrebi, ratovanja protiv njega.

Avari se, dakle, očito dobro upoznati sa situacijom, nisu dali skloniti da budu puko sredstvo u carskim planovima održavanja ravnoteže moći u srednjem Podunavlju odnosno da igraju ulogu čuvara granice i zastrašitelja. Kao što je već istaknuto, prilika za bitno drugačiji njihov angažman pružila se uskoro. Nakon što su 567. godine Gepidi bili trajno uklonjeni kao čimbenik moći u Karpatskoj kotlini,⁵ Avarima se otvorilo novo polje djelovanja. Promjena je postala očigledna naznačene 568. godine budući je tada Carstvo sasvim bolno uvidjelo kako u srednjem Podunavlju ima novoga moćnog neprijatelja. Otada su Avari u svega tri desetljeća, što pod izravnu vlast, što pod neposredni utjecaj, uspjeli staviti širok prostor čiju su osnovicu činili srednji i donji Dunav, a protezao se otprilike sve do Ennsa na zapadu i Save na jugu. Taj osvajački zahvat započeo je nakon što su se Avari riješili trna u svom boku, Sirmija kojega se u onim prevratnim danima sloma gepidske države bilo domoglo Carstvo.

³ Wozniak 1979, 154 pogrešno tvrdi da je Justinijan I. Avarima ponudio područje u današnjoj Slovačkoj gdje su Heruli nekoć obitali. Heruli su inače u drugoj polovini 5. stoljeća, prije nego što su ih oko 508. godine teško porazili njihovi dotadašnji podložnici Langobardi, skršili njihovu moć i tako prisilili na raseobu koja je najveći dio naroda naposljetku dovela u Drugu Panoniju, živjeli na prostoru južne Moravske, zapadne Slovačke i Gornje Austrije (Pohl 1980, 279, Lotter 2003, 130).

⁴ Menandar, fr. 5.4, 1-7. Pregovori se obično datiraju u 562. godinu (usp. Hauptmann 1928, 149, Grafenauer 1951, 44, 1964, 271, Bury 1958, 315, Mirković 1971, 52, Avenarius 1974, 51, Kovačević 1977, 23, Wolfram 1987, 347, 1996, 24, Heršak - Silić 2002, 204), dok ih Stein 1949, 543 smješta ranije, oko 561. godine. Viktor Tununski, a. 563.2, bilježi da je Justinijan I. 563. godine primio i s darovima otpustio "prve" avarske poslanike, što se možda odnosi na službeni završetak pregovora ili je riječ o sažimanju više poslanstava (usp. Pohl 1988, 46).

⁵ U dijelu slovenske i hrvatske historiografije postoji mišljenje da su se Avari prebacili preko istočnorimskog područja, južnom obalom Dunava, kako bi ugrozili Gepide s juga (Hauptmann 1928, 152, Grafenauer 1951, 48, Margetić 1992, 152, 153, Katičić 1998, 143), ali navod iz Menandra, fr. 12.5, 61-62 na koji se ti istraživači pozivaju to ničim ne potkrepljuje. Takav postupak carskih vlasti u ovom trenutku ne bi niti imao smisla jer su se usponom Justina II. (565.-578.) na prijestolje odnosi s Avarima pomutili. Kako se čini, avarska je vojska došla s prostora istočno od Karpata (usp. Pohl 1988, 59). Doduše, jednom kasnijom prigodom carske su vlasti omogućile Avarima prolaz sjevernim Ilirikom i sjevernom Trakijom kako bi napali donjodunavske Slavene koji su ugrožavali istočnorimске pokrajine (usp. Menandar, fr. 21).

Borbe za Sirmij

Avari su Sirmij pokušali osvojiti neposredno nakon gepidskog poraza, dakle još 567. godine,⁶ no morali su odustati od opsade i upustiti se u pregovore. Kako oni nisu dali željeni ishod, avarski je kagan razljućen zapovjedio protobugarskim Kutrigurima da prijeđu Savu i opustoše krajeve u Dalmaciji, možda u sjeveroistočnoj Bosni.⁷ Kagan je pak sa svojim snagama prešao Dunav u namjeri da učvrsti položaj na nekadašnjem gepidskom području.⁸ Već sljedeće je godine, temeljem dogovora s Langobardima, formalno protegnuo vlast i na znatan dio Panonije.⁹ U međuvremenu su bili nastavljeni pregovori između kagana i carskog dvora. Avarski je poslanik Targitije ustrajno u ime svoga gospodara zahtijevao prepuštanje Sirmija, uz isplatu godišnjeg supsidija, ali ga je istočnorimski dvor jednako uporno odbijao (568. i 569. godine¹⁰). Kako se čini, poslije ovih je diplomatskih natezanja uslijedilo istočnorimsko poslanstvo koje je pregovore vodilo neposredno s avarskim kaganom.¹¹ Naposljetku, rimska je nepopustljivost nagnala Avare na ograničenu vojnu akciju, pa su 570. godine provalili u Tračku dijecezu, no tom ih

⁶ Mirković 1971, 52, Bóna 1985a, 11, 1995, 17, 24, Pohl 1988, 354, bilj. 1, Göckenjan 1993, 283. Grafenauer 1951, 48, 1964, 273 pomišlja na 566. ili 567. godinu. Drugi istraživači navode 568. godinu (usp. Šišić 1925, 218, Setton 1950, 508, Krekić - Tomić 1955, 88, Moravcsik 1958, 424, Avenarius 1974, 85, Waldmüller 1976, 96, Kovačević 1977, 46, Kollautz 1979, 464, Margetić 1992, 152), no tada su Avari morali biti prvenstveno zauzeti zaposjedanjem Panonije nakon odlaska Langobarda.

⁷ Tako Šišić 1925, 218. Kovačević 1977, 46 govori da je u napadu Kutrigura stradala srednja Bosna, ističući da je prostor sjeverne Bosne pripadao Panoniji s obzirom na to da granica između Dalmacije i Panonije nije bila na Savi nego južnije. No, Šišićeva je pretpostavka jednako valjana budući da se ne zna kojim točno smjerom i koliko duboko su napadači prodrli u Dalmaciju, a k tome pojas današnje sjeverne Bosne koji se nekoć nalazio u rimskoj Panoniji vjerojatno nije bio vrlo širok. Uvriježena datacija kutrigurske provale 568. godinom (usp. Šišić 1925, 218, Setton 1950, 508, Krekić - Tomić 1955, 88, Moravcsik 1958, 424, Miletić 1978, 104, Ferjančić 1984, 95, Göckenjan 1993, 285, Goldstein 1992, 76, 1995, 80, Tomičić 2000a, 284, 2000b, 143) mora se pomaknuti godinu dana unatrag (usp. Bóna 1981, 104: jesen 567).

⁸ O ovim događajima svjedoči Menandar, fr. 12.3-5. Usp. Šišić 1925, 217-218, Waldmüller 1976, 95-98, Pohl 1988, 58-60, Lotter 2003, 149.

⁹ Heršak - Silić 2002, 203 pogrešno tvrde da Avari *najvjerojatnije 561. konačno ulaze u Panoniju* jer su to mogli učiniti tek nakon odlaska Langobarda.

¹⁰ Datacija Targitijevih poslanstava prema Pohl 1988, 63, koji prvu misiju avarskog pregovarača smješta u zimu 567./68, a drugu u zimu 568./69. Na kraju druge Targitijeve misije Justin je ovlastio vojskovođu Tiberija za vođenje pregovora (Menandar, fr. 12.7, 15-18; usp. Pohl 1988, 63).

¹¹ Usp. Menandar, fr. 12.8, gdje se kaže da je avarski vladar iznova prijetio, ali da se Rimljani nisu dali zastrašiti. Justin II. je Targitiju inače rekao da će poslati Tiberija radi daljnjih dogovora (vidi prethodnu bilješku), pa u kronološke kalkulacije valja ubrojiti i vrijeme potrebno za to poslanstvo (možda se dogodilo u kasnu jesen 569.). Neuspjeh ovih razgovora izazvao bi avarsku oružanu reakciju (možda u proljeće 570.), zacijelo još dok je Tiberije bio na dunavskoj granici.

je prigodom porazio vojskovođa i budući car Tiberije.¹² Pregovori su obnovljeni (možda u kasnu jesen 570.), a s istočnorimske strane vodio ih je osobno Tiberije. Avarskom predstavniku izražena je spremnost da se Avarima dozvoli naseljavanje na rimskom ozemlju, možda u Drugoj Panoniji¹³ ili općenito u panonskim pokrajinama,¹⁴ čime bi se ozakonio njihov položaj u oblastima koje su preuzeli od Langobarda i ujedno ih promaknulo u carske federate.¹⁵ Ovakvo se rješenje razbilo na otporu Justina II. pa se ratno stanje nastavilo.¹⁶

Tiberije, kojemu je bilo povjereno zapovjedništvo nad cijelom dunavskom granicom, nato je vojskovođi Bonu, vjerojatno vojnom zapovjedniku Ilirika, koji se bio odlikovao u obrani Sirmija 567. godine, naložio da brani prijelaze na Dunavu.¹⁷ Jamačno 571. godine Avari su se u manjim skupinama počeli iznova prebacivati preko Dunava, no tada su ih carski vojskovođe još uspjeli suzbiti.¹⁸ Promjena je nastupila 572. godine kada je izbio rat između Perzije i Carstva, što je istočnorimske snage vezalo na Istoku. Možda u jesen 573. Avari su ponovno provalili na carsko tlo i nanijeli težak poraz Tiberiju koji je na raspolaganju imao samo manji broj odreda.¹⁹ Taj se neuspjeh pokazao presudnim jer je uvjerio Justina II. u nužnost sporazuma s Avarima. Pregovori su dovršeni krajem 574. godine i Tiberije, koji je početkom prosinca imenovan cesarom, vjerojatno je još istog mjeseca sklopio mirovni ugovor s Avarima, pristavši na plaćanje izdašnog danka.²⁰ O ostalim uvjetima sporazuma ništa nije poznato, no može se pretpostaviti kako se

¹² O ovoj avarskoj provali svjedoči Ivan Biklarski, a. 570?.3. Datacija nije sigurna (Grafenauer 1951, 49: oko 570. godine, Avenarius 1974, 87: 570./71. godine, Waldmüller 1976, 102: 570. ili vjerojatnije 573. godine, Kollautz 1979, 475: jesen 570, Maksimović 1980, 44: 570. godine, Pohl 1988, 64: 569/70. godine, Lotter 2003, 149: 570. godine). Ivan Biklarski događaj datira četvrtom godinom carevanja Justina II. (od studenog 568. do studenog 569.) i drugom godinom vladavine vizigotskog kralja Leovigilde (od kraja 569. do kraja 570.).

¹³ Tako Pohl 1988, 63. Zacijelo u tzv. "herulskoj zemlji".

¹⁴ Teofan Bizantinac, fr. 2, pripovijeda da su Avari zamolili Justina II. da im dodijeli Panoniju kao sjedište, ali da on nije s njima sklopio sporazum.

¹⁵ Usp. Pohl 1988, 63-64.

¹⁶ Menandar, fr. 15.1.

¹⁷ Menandar, fr. 15.1, 21-23. U vrelu se ne navodi ime rijeke, no vjerojatno je riječ o Dunavu jer su Avari prodirali u Tračku dijecezu (Ivan Biklarski avarske navale povezuje samo s Trakijom, a. 576?.5, 577?.1, 579?.1). Blockley 1985, 270 smatra da bi se moglo raditi o Savi. Isto misli i Pohl 1988, 64, dodajući da je Bon tada još bio u Sirmiju (usp. i Mirković 1971, 54, Kovačević 1977, 48), ali o tome izvori ništa ne kažu. Stožer vojskovođe Ilirika nalazio se inače u Najsu.

¹⁸ Menandar, fr. 15.2.

¹⁹ O Tiberijevu porazu svjedoče Menandar, fr. 15.3, 15.5, Euagrije Sholastik, 5.11, Teofan, A.M. 6066 (246, 32 - 247, 3). Za datum usp. Kollautz 1979, 475.

²⁰ Za Tiberijevu ulogu u sklapanju mirovnog ugovora usp. Menandar, fr. 25.1, 9-10. O ovim događajima usp. Hauptmann 1928, 155, Grafenauer 1951, 49-50, Lemerle 1954, 289, Avenarius 1974, 87, Waldmüller 1976, 103, Pohl 1988, 64-65.

kagan obvezao da neće provaljivati na carsko područje i da će po potrebi Carstvu pružiti vojnu potporu. Činjenica o davanju danka bila je zacijelo prikrivena time što su Avari službeno postali federati. Tada im je vjerojatno priznato i pravo naseobe u dijelovima Panonije koje su već bili zaposjeli. Pojedini istraživači misle da je Avarima bio odstupljen samo Srijem²¹ odnosno sirmijska oblast.²² No, mnogo je vjerojatnije da su carske vlasti avarsku nazočnost formalnopravno legalizirale u svim panonskim predjelima koji su pali pod avarsku vlast, izuzevši upravo Sirmij i obližnja područja.²³

Mir je Carstvu pružio kratkotrajan predah pa čak i avarsku pomoć u suzbijanju slavenskih prodora preko donjeg Dunava. Tako je na Tiberijev zahtjev kagan u kasnu jesen 578. napao Slavene koji su obitavali nedaleko od Male Skitije, vjerojatno u današnjoj Vlaškoj, nakon što su avarske snage onamo bile prevezene preko rimskog područja.²⁴ I ne samo to. Carstvu je bilo omogućeno da novači vojnike na prostorima koji su priznavali avarsko vrhovništvo. Baš kao što je 458. godine zapadni rimski car Majorijan skupljao vojsku za nakanjeni pohod protiv Vandala među raznim narodima u srednjem Podunavlju kojim su tada gospodarili Ostrogoti,²⁵ tako je i cezar Tiberije, želeći osnažiti istočnorimske postrojbe kojima su predstojale borbe protiv Perzijanaca, posegnuo 575. godine za podunavskim oblastima kao izvoristom novih četa.²⁶ Među raznorodnim ljudstvom koje je bilo uzimano, vrela izvješćuju kako su vojnici novačeni i kod naroda "oko Panonije".²⁷

²¹ Hauptmann 1928, 155, Grafenauer 1951, 50, Waldmüller 1976, 103.

²² Lemerle 1954, 289.

²³ Na ovakav zaključak navodi donekle i tvrdnja Menandra, fr. 21, 18-19, da je istočnorimski opunomoćenik došao kaganu u "oblast Panoniju". Budući da već u nastavku rečenice kaže kako je avarski vrhovnik s vojskom prebačen na "rimsko tlo", to bi moglo značiti da Istočni Rimljani nisu više Panoniju smatrali svojim neposrednim posjedom. Iz ovog je vidljivo i da je kagan imao slobodu djelovanja u Panoniji, a da ta okolnost nije izazivala carske prosvjede.

²⁴ Menandar, fr. 21. Usp. Hauptmann 1928, 155-156, Grafenauer 1951, 50-51, Maksimović 1964, 266-267, Waldmüller 1976, 106-109, Pohl 1988, 68-69).

²⁵ Usp. Gračanin 2006, 97.

²⁶ Euagrije Sholastik, 5.14. I drugi izvori potvrđuju novačenje znatnog broja vojnika (Teofilakt Simokata, 3.12.4, Teofan, A.M. 6074 [251, 24-26], Ivan Efeški, 6.13, Kedren, I, 690, 12-14). Pohl 1988, 69, kojemu je promaknuo navod iz Euagrija Sholastika, spominje samo Teofanov podatak kao svjedočanstvo o Tiberijevom privlačenju novih postrojbi, a ujedno cijeli događaj smješta u 578. godinu, budući da Teofan navodi, a to doslovce preuzima i Kedren, kako su te čete bile podvrgnute budućem caru Maurikiju koji je krajem prethodne godine bio imenovan glavnim istočnorimskim vojskovođom u ratu protiv Perzije. No, iz ostalih sačuvanih vrela sasvim je jasno da je ovo novačenje provedeno 575. godine (usp. Whitby 1988, 259).

²⁷ U pogledu etničkog sastava toga novačenog mnoštva, moguće je na temelju vijesti Euagrija Sholastika (vidi prethodnu bilješku) pomišljati na Franke, Burgundane, možda i na Sase ("narodi iza Alpa blizu Rajne"; usp. Whitby 2000, 274, bilj. 52), a potom i na Langobarde (Ivan Efeški, 6.13, izričito navodi da je tadašnji zapovjednik Istoka Justinijan vodio sa sobom 60.000 Langobarda), Ostrogote ("Mesageti") i Gepide ("druga skitska plemena") koji su uno-

Budući da su Panonija, a osobito njoj okolan prostor bili najvećim dijelom izvan izravnog dohvata carskih vlasti, očito je Tiberije za takav potez trebao avarsku privolu. Unatoč tim naizgled dobrim odnosima, konstantinopolski dvor nije izgubio iz vida stvarne prilike i cilj koji je u tom času Avarima lebdio pred očima. Stoga je Tiberije vjerojatno već 575. godine, nedugo nakon sklapanja mira, naredio da se ojačaju zidine Sirmija.²⁸ Međutim, to nije nimalo ublažilo najveću poteškoću s kojom je Carstvo bilo suočeno u nastojanju da zaštiti granicu na Dunavu i Savi: nedostatak dovoljnih vojnih snaga u Iliriku i Trakiji koje bi se mogle uspješno nositi s avarskom i slavenskom prijetnjom.²⁹

Kad je avarski kagan u proljeće 579. efektivno započeo opsadu Sirmija gradnjom mosta preko Save istočno od grada, čime ga je kanio okružiti i spriječiti dovoz hrane i dopremu pomoći iz smjera Singiduna, Tiberiju II. (578.-582.), koji je u listopadu 578. i službeno naslijedio Justina II, nije preostalo ništa drugo nego da preko Dalmacije i Iliričke prefekture uputi zapovjednike i časnike sa zadatkom da pokušaju održati grad uz pomoć raspoloživih snaga (zacijelo u jesen 579.).³⁰ Obruč oko Sirmija još je čvršće stegnut 580. godine zaposjedanjem drugog mosta zapadno od grada čime je zatvoren prilaz iz pravca Dalmacije.³¹ Sirmiju, odsječenom sa svih strana, ubrzo je počela prijetiti nestašica. Vojskovođi Teognidu, vjerojatno zapovjedniku Ilirika, car je jamačno 581. godine naložio da pokuša prikupiti nove čete kojima bi se mogla razbiti opsada Sirmija, ali kakvoća postrojbi nije bila na visini.³² Unatoč tome, u pregovorima koji su iste godine vođeni na savskim otocima Kasiji i Karbonariji nedaleko od Sirmija Teognid je odbio predaju grada koju je kagan zahtijevao. Kad je uskoro potom propao i posljednji pokušaj oružanog proboja avarskog stiska oko grada, čemu je prvenstveno bio kriv nedovoljan

vačeni u Italiji ("unutar Alpa"). Euagrije spominje i Mežane i Iliričane iza kojih se očito skrivaju pokrajinci te Izaurijce, ratoboran, brdski narod iz jugoistočne Male Azije. Što se tiče naroda "oko Panonije" (τὰ περὶ Πατιονία; u VIINJ I, 100, izričaj je preveden kao "po Panoniji", ali time bi bila isključena prekodunavska područja), u obzir dolaze ostaci Gepida koji su dospjeli pod avarsku vlast kao i pripadnici slavenskih i protobugarskih plemena (usp. Krekić 1955, 100, bilj. 1, Whitby 2000, 274, bilj. 52).

²⁸ Menandar, fr. 25.2, 60-63. Usp. Waldmüller 1976, 116, Pohl 1988, 73. Tomičić 2000a, 284, 2000b, 143 drži da je Tiberije (on ga pogrešno naziva Maurikije Tiberije, dok je točno Tiberije Konstantin) Sirmij opasao snažnim zidinama tek 578. godine. No, Menandar kaže da je to bilo učinjeno dok je između Avara i cara vladao "čvrst mir", što više govori u prilog pretpostavci da je pothvat izveden razmjerno brzo nakon sklapanja mirovnog ugovora u prosincu 574. Hitnja je u svakom slučaju vjerojatnija s obzirom na opasnost koju su Avari predstavljali za grad.

²⁹ Ovo jasno kaže Menandar, fr. 25.2, 13-17, nadodajući da je to bilo zbog toga što su rimske čete bile vezane na ratištu protiv Perzijanaca u Armeniji i Mezopotamiji.

³⁰ Menandar, fr. 25.2, 89-93.

³¹ O tome svjedoči Menandar, fr. 27.2, 15-16, 27.3, 2-3.

³² Menandar, fr. 27.1. Usp. Blockley 1985, 285, bilj. 314.

broj postrojbi na raspolaganju Teognidu,³³ u Sirmiju su zavladao glad i očaj. Pojedini stanovnicima moglo se činiti da se u Sirmiju ruši cijelo Carstvo.³⁴ Kako su 581. godine i slavenski upadi u Tračku dijecezu dosegli novi vrhunac, car je, shvativši bezizglednost daljnje borbe i potaknut patnjom Sirmijaca, naredio početkom 582. godine Teognidu da dogovori predaju grada. Prema sporazumu, stanovnicima je dopušten slobodan odlazak, ali uz uvjet da ne ponesu sa sobom nikakvu pokretnu imovinu, a Carstvo se obvezalo isplatiti zaostale obroke danka za posljednje tri godine (580.-582.).³⁵

Osvajanjem Sirmija Avari su zaokružili svoje područje u Karpatskoj kotlini, dok je kaganov ugled znatno porastao u očima njegovih podanika budući da je zaposjeo grad koji mu je Carstvo tako dugo odbijalo predati.³⁶ Novim mirovnim ugovorom, sklopljenim zacijelo u kasno proljeće 582.,³⁷ nije bio promijenjen iznos danka,³⁸ ali je carska vlast sada morala službeno priznati Avarima gospodstvo u cijeloj jugoistočnoj Panoniji. Kako se čini, sve do ovog vremena Avari nisu u potpunosti zavladao Srijemom, jer izvori ističu da 579. godine oni još nisu držali cijeli "sirmijski otok".³⁹ U slje-

³³ Usp. Menandar, fr. 27.3, 15-16.

³⁴ Potresno svjedočanstvo o takvom stanju duha pruža grčki natpis na opeci pronađen u Sirmiju: *Kriste Gospode. Pomozi gradu, odbij Avarina i čuvaj Romaniju* (= Rimsko Carstvo) *i onoga koji ovo napisao. Amen* (za tekst usp. Noll 1989, 145, uz opsežnu bibliografiju prethodnih objava i komentara natpisa, 142-144). Potpun natpis sa slikom prvi je objavio Brunšmid 1893, 331-333. Hrvatski prijevod prema Šišić 1914, 116-117, 1925, 223.

³⁵ Avari su za 579. godinu još bili primili dogovoreni iznos danka (Menandar, fr. 25.1, 1-4), ali je potom isplata obustavljena. O tijeku trogodišnje opsade i padu Sirmija svjedoče Menandar, fr. 25.1-2, fr. 27.2-3, Euagrije Šolastik, 5.12, Teofilakt Simokata, 1.3.3-6, Ivan Efeški, 6.30-32, Teofan, A.M. 6075 (252, 31-33), Kedren, I, 691, 18-20, Mihael Sirijac, 10.21. Usp. Stein 1919, 109-113, Šišić 1925, 219-223, Hauptmann 1928, 159-160, Grafenauer 1951, 52-54, Lemerle 1954, 289-290, Barišić 1955b, 8-10, Ferjančić 1969, 45-46, Mirković 1971, 54-57, Avenarius 1974, 90-91, Waldmüller 1976, 111-121, Kovačević 1977, 49-51, Kollautz 1979, 477-480, Maksimović 1980, 44-46, Pohl 1988, 70-76, Lotter 2003, 150.

³⁶ Da je za Avare Sirmij ponajprije bio važan na simboličkoj razini, a manje na strateškoj koja se obično ističe (usp. Hauptmann 1928, 154, Lemerle 1954, 290, Maksimović 1980, 44-45, Göckenjan 1993, 283, Lotter 2003, 149), ali i da je pokoravanjem grada kagan želio zaokružiti avarski posjed na Dunavu i Tisi, smatra i Pohl 1988, 73 (usp. i Waldmüller 1976, 121 za moralni učinak pada Sirmija; također i Fine 1983, 30). Ovo ne znači da su Avari zanemarivali stratešku vrijednost grada kao mosta preko Save (usp. Menandar, fr. 25.2, 56-60; Avenarius 1974, 90 ističe da su Avari osvajanjem Sirmija htjeli dobiti otvoreni prostor za pljačkaške pohode).

³⁷ Šišić 1925, 223 drži da su Avari zaposjeli Sirmij u proljeće 582. Mir je svakako bio formaliziran još dok je na životu bio car Tiberije koji je umro 14. kolovoza 582. Waldmüller 1976, 124 navodi da su uvjeti mira utanačeni u jesen 582, dakle pod Maurikijem (582.-602.), ali to nije točno.

³⁸ Takvo stanje nije dugo potrajalo jer je avarski kagan već 583. zatražio, a 584. godine i ishodio od novog cara Maurikija povišenje danka s 80.000 na 100.000 solida. O iznosima danka koji se plaćao Avarima usp. Kovačević 1963, 125-126, Pohl 1988, 502.

³⁹ Naime, avarski poslanik Solah, koji je bio upućen u Konstantinopol vjerojatno u jesen 579, izjavio je pred carem da kagan neće odustati dok ne osvoji Sirmij i "cijeli sirmijski otok" (τὴν Σιρμιανὴν ἄπασαν ... νῆσον). Smatra se da se "sirmijski otok" odnosi na prostor

dećim su desetljećima Avari svoju pozornost prvenstveno usmjeravali prema jugoistoku, a konačan vrhunac su njihove ofenzivne akcije protiv Carstva dosegule 626. godine u opsadi Konstantinopola. No, avarsko je širenje istodobno bilo upravljeno i prema zapadu i jugozapadu, s čime su bili skopčani vojni pohodi koji su sezali sve do Alpa, Labe i praga Italije.⁴⁰ U ovim pothvatima Avarima nije bio cilj neposredno osvajanje, a još manje naseljavanje nego jačanje utjecaja među Slavenima i poslavenjenim stanovništvom koji su tvorili glavnu navalnu i naseobinsku snagu. Očuvanjem vrhovništva nad njima Avari su dokazivali vlastitu moć i dobili sredstvo kojim su mogli još dalje protegnuti vlast.⁴¹ Avarski je kagan u ljeto 597. godine provalio sa svojim raznorodnim četama i u Dalmaciju, što je prvenstveno bio kazneni pohod uperen protiv Carstva,⁴² ali je jamačno poslužio i kao provjera otpornosti tamošnjih istočnorimskih položaja. Premda nije moguće odrediti doseg pohoda odnosno koliko su se duboko Avari spustili (pa čak niti kojim su se cestovnim pravcem kretali), izvori navode da su u ovoj navali razorili četrdeset utvrda, što je dovoljno jasan pokazatelj kako su kanili dalekosežno naštetiti obrambenoj sposobnosti Carstva na tom području. Štoviše, možda se ne bi pogriješilo ni u tvrdnji da je pohod ciljano otvorio put samostalnim slavenskim upadima koji su do kraja šestog stoljeća dosegli i istočnu obalu Jadrana.

između Dunava, Save, Bosuta i vučanskih močvara (usp. Šišić 1925, 222, bilj. 47, što preuzimaju Krekić - Tomić 1955, 93, bilj. 26, Bösendorfer 1952, 161: kraj između Dunava, Save i karašičko-vučanske depresije, Kovačević 1977: *srijemski otok*; Blockley 1985, 284, bilj. 298 navodi da je riječ o području između Drave, Save i Dunava, ali zacijelo misli samo na današnju istočnu Slavoniju i Srijem; usp. i Kos 1902, 101, bilj. 7, koji također govori o Srijemu između Dunava, Save i Drave). Na temelju iznesenog podatka može se zaključiti da Avari ni 579. godine nisu vladali (barem ne formalno) čitavim Srijemom pa otpadaju mišljenja da su im bilo srijemska oblast bilo područje Sirmija bili odstupljeni još 574. godine. Pogrešno je smatrati i da je, uz Sirmij, *sav Srijem* do 579. godine bio u rimskim rukama (tako Šišić 1925, 222, bilj. 47). Naime, budući da avarski poslanik kaže kako kagan želi zauzeti "cijeli sirmijski otok", očito je da je većim dijelom već vladao, a da je sada kanio zaokružiti stečevinu (Barada 1952, 11 misli da su Avari 582. godine Istočnim Rimljanima oduzeli Srijem). Moguće je pretpostaviti da su Avari željeli priznanje svoje vlasti i u Sirmiju i u dijelu nekadašnje Druge Panonije s Basijanom (tzv. *herulska zemlja*) koji je Carstvo držalo od 510. godine, uz prekid između 536. i 551. kad je to područje bilo pod Gepidima. Ostaje otvoreno pitanje može li se vijest Ivana Biklarskog, 579?1 da su Avari napali "s granica Trakije" i zauzeli "dijelove Grčke i Panonije" odnositi upravo na avarsko osvajanje ostataka istočnorimskog područja u Drugoj Panoniji, uključujući i Sirmij (usp. Avenarius 1974, 90).

⁴⁰ Usamljen primjer ostaje prodor u Tiringiju 596. godine, uperen protiv Franaka koji su pružali podršku Bavarima u akcijama protiv alpskih Slavena (Avenarius 1974, 119, Fritze 1979, 536-541, Pohl 1988, 150-151). Doduše, ovo nije bio i jedini put da su Avari napali Franke. Učinili su to i na samom početku svoje nazočnosti na širem prostoru Karpatske kotline: 562. i 566. godine (Avenarius 1974, 57-63, Pohl 1988, 45-46).

⁴¹ O tome usp. Pohl 1988, 117-121, osobito 120-121. Također sažeto i Pohl 1996b, 316-317. O ulozu Avara u slavenskom naseobinskom širenju usp. Fritze 1979.

⁴² Za pojedinosti pohoda s navedenim vrelima i literaturom vidi Gračanin 2008, 26.

Odjek pada Sirmija

S obzirom na važnost koju je Sirmij kao isturena točka imao u obrambenim planovima Istočnog Carstva, pad grada u ruke Avare uništio je i posljednje istočnorimske nade u to da će se opstankom ovoga uporišta otupiti oštrica daljnjih avarskih nasrtaja. Shodno tomu, gubitak Sirmija ostavio je stanovit dojam na Bizantince. Najviše je pozornosti borbama za Sirmij posvetio suvremenik samih ovih događaja, Menandar Protektor (umro poslije 582.), čija je fragmentarno očuvana *Povijest* ujedno i glavni izvor za zbivanja koja su kulminirala avarskim osvojenjem Sirmija. Već sama ta činjenica ukazuje na njegovo znatno zanimanje za sudbinu Sirmija, pogotovo ako se na umu ima podatak da je Menandar svoju povijest doveo upravo do 582. godine kao svojevrsne razdjelnice. On bilježi upečatljivu izjavu cara Justina II. kako bi radije zaručio s kaganom jednu od svoje dvije kćeri nego mu svojevrijemno prepustio grad (fr. 25.2, 84-85), naznačuje tešku glad i očaj koji su zavladao u opsjevanom Sirmiju (fr. 27.3, 7-10, 12-15) i kritizira gradskog zapovjednika Solomona kao nevještog i nedovoljno spremnog na suradnju s ostalim carskim vojskovođama (fr. 27.3, 10-12), čime mu neizravno pripisuje odgovornost za pad grada, ističući i da su sami Sirmijci krivili rimske časnike za nesreću koja ih je snašla (fr. 27.3, 14-15). Kako Menandrovo povijesno djelo nije cjelovito, nemoguće je odgovoriti na pitanje je li pribilježio kakve reakcije na gubitak Sirmija, premda se može pretpostaviti da je to bila jedna od tema dana u njegovo vrijeme. Izneseni podatci sugeriraju da se za neuspjeh obrane Sirmija okrivljavalo vojno vodstvo, a da je prijestolnička javnost bila po svoj prilici senzibilizirana nedaćama Sirmijaca, što je carskom dvoru moglo poslužiti kao opravdanje za predaju grada jer se tako izbjegava daljnja patnja stanovništva.

Crkveni povjesnik Euagrije Sholastik (umro oko 593.) je u svojoj *Crkvenoj povijesti* tek usputno naveo da su Avari osvojili Sirmij (5.12). Iscrpniji je sirijski crkveni povjesnik Ivan Efeški (umro oko 585.) koji se, s osloncem na Menandra, pozabavio pojedinostima u vezi s padom Sirmija (6.30, 32), a bilježi i veliki požar koji je 583. godine poharao i uništio "taj kršćanski grad" (6.33), gotovo kao po Božjoj kazni jer su sada njime zavladao barbarski Avari. Ipak, Ivan pripovijeda i da su se sami Avari smilovali nad bijedom mještana iscrpljenih od gladi i donijeli im hranu koja je doduše uzrokovala smrt mnogih jer su se prejedali poslije dugoga gladovanja (6.32).

Teofilakt Simokata (umro poslije 628.), koji se u svojoj *Povijesti* izravno nadovezao na Menandrovu povjesnicu, pišući oko pola stoljeća poslije njega, doduše kratko spominje pad Sirmija, ali zato kaže da je to nadasve velik grad, vrlo poznat, znamenit i na veliku glasu među Rimljanima koji žive u Europi (1.3.3), što je postalo i svojevrsno opće mjesto kod kasnijih bizantskih kroničara i povjesnika. Teofilaktov komentar o važnosti Sirmija odraz je pogleda izraženog još kod Ivana Lidskog u prvoj polovini 6. stoljeća da je Sirmij stari i bogati rimski grad (*O poglavarstvima*, 3.32). Može se pret-

postaviti da se i Ivan Antiohijac (umro poslije 610.) u svojoj tek manjim dijelom sačuvanoj kronici svijeta koja obaseže vrijeme do 610. godine dotakao pada Sirmija, ali ti odlomci nisu opstali. U takozvanoj Uskrsnoj kronici, koja je nastala oko 630. godine, nije uopće popraćeno avarsko osvojenje Sirmija, nego se pod 582. godinom donosi vijest o smrti cara Tiberija II. i usponu Maurikija na prijestolje (690, 7-16). Ovo i nije toliko neobično jer je kronika usredotočena na zbivanja u Konstantinopolu.

Na Teofilakta se oslanja Teofan Ispovjedatelj (umro 817./8.) koji u *Kronografiji* (A.M. 6075, 252, 31-33) također kratko bilježi da su Avari osvojili Sirmij, znamenit grad u Europi. Očito je taj redovnik kroničar iz 8. i ranog 9. stoljeća smatrao vijest o padu Sirmija spomena vrijednom kada ju je odlučio uvrstiti u svoj ljetopis. Daleki odjek istoga zanimanja navod je iz *Pregleda povijesti* Georgija Kedrena (11./12. st.) koji ponavlja Teofilakta i Teofana u zapisu da su Avari osvojili Sirmij, slavan grad u Europi (I, 691, 19-20), te iz *Sažetka povijesti* Ivana Zonare (umro vjerojatno poslije 1159.) koji krajnje jezgrovitije bilježi podatak da je avarski kagan zaposjeo Sirmij (XIV, 183, 4-5).

Za razliku od bizantskih vrela, povijesni izvori na Zapadu ništa ne kažu. Suvremenik navedenih događaja Ivan Biklarski (umro potkraj 6. st.) u kronici koju je napisao u Hispaniji ne bilježi avarsko osvojenje Sirmija, ali općenito kaže da su Avari zaposjeli dijelove Grčke i Panonije (a. 579?.1). Čak ni papa Grgur I. Veliki, koji se nalazio mnogo bliže poprištu, ničim ne odaje u svojim pismima kako zna za pad Sirmija, iako su mu pristizale vijesti iz Zapadnog Ilirika. U sveopćim neprilikama onoga vremena u kojima se našla Italija neposredno na udaru Langobarda slabo je značio Sirmij koji više nije doživljavao kao nekadašnja granica Italije, kako ga je još početkom 6. stoljeća nazvao pavijski biskup Enodije (*Hvalospjev izrečen premilostivom kralju Teoderiku*, 12.60). Otuda je potpuno razumljivo što nekog zanimanja za zbivanja u jugoistočnoj Panoniji na Zapadu nije niti bilo. Samo se u sedamnaestoj knjizi tzv. *Mješovite povijesti*, neopravdano pripisane Pavlu Đakonu, sažeto spominje zauzeće Sirmija, riječima koje odaju podrijetlo iz Teofanove *Kronografije*.⁴³

Opseg avarske vlasti i nazočnosti na južnapanonskom prostoru

Kratkotrajan mir sklopljen između Avara i Carstva 598. godine utvrdio je Dunav kao službenu granicu.⁴⁴ Na prvi pogled to bi se moglo pretpostavi-

⁴³ Ps.-Pavao Đakon, XVII, 1000B, uz Bratož 2008, 303, bilj. 65.

⁴⁴ O tome svjedoči Teofilakt Simokata, 7.15.14 (također i 6.5.14, 5.15, 7.10.5, 11.7 o krajevima sjeverno od Dunava kao avarskoj zemlji, uz Chrysos 1987, 34-35, Göckenjan 1993, 284-285). Usp. Chrysos 1987, 36, Pohl 1988, 154-155, Whitby 1988, 164, Göckenjan 1993, 285. Ovim je ugovorom o miru stipulirano pravo Istočnih Rimljana da prelaze Dunav u borbi protiv Slavena (vidi i Hauptmann 1928, 168-169, Grafenauer 1951, 72-73, Barišić - Marković

ti i za odsječak rijeke Save od njezina ušća u Dunav do ušća Drine.⁴⁵ No, čini se kako arheološki nalazi prije upućuju na to da donji tok Save nije bio strogo poštovan kao razgraničenje dviju sila jer su u Mačvanskoj Mitrovici na desnoj obali Save pronađeni avarski predmetni ostaci čija se datacija proteže od 7. sve do kraja 8. stoljeća,⁴⁶ što bi moglo govoriti u prilog kontinuiranoj nazočnosti Avara (ili njihovih podređenika) na tom prostoru, odnosno svjedočiti barem o nesmetanoj komunikaciji između krajeva sjeverno i južno od Save, što pak upućuje na zaključak da je granica bila u priličnoj mjeri propusna. Uz Mačvansku Mitrovicu, vrijedi spomenuti i nalaz iz Sinoševića u Mačvi koji pripada ranom avarskom razdoblju (kasno 6. i prva polovina 7. stoljeća).⁴⁷

Ako je upitna na donjem toku Save, još je nesigurnija granica uzvodno rijekom. Carstvo je doduše moglo percipirati savski vodotok kao logičnu prirodnu razdjelnicu, ali je u stvarnosti to malo značilo.⁴⁸ Ostavština avarske

1955, 122, bilj. 78, Kovačević 1977, 59). Često se u literaturi sklapanje mira datira 600. godinom (usp. Hauptmann 1928, 168-169, Grafenauer 1951, 65, 72-73, Barišić - Marković 1955, 122, bilj. 75, Nystazopolou-Pelekidou 1970, 177-178, Waldmüller 1976, 157, Kovačević 1977, 58-59, Fine 1983, 32, Chrysos 1987, 36: 598. ili 600, Göckenjan 1993, 285: 598. ili 600; Avenarius 1976, 106 ima čak 601. godinu), no pomna raščlamba značajki Teofilaktove kronologije upućuje na raniji datum (usp. Whitby 1988, 90-91, 156-165).

⁴⁵ Chrysos 1987, 39 iznosi mišljenje da je carska granica u Iliriku sve do 8. stoljeća ležala na Savi, iako ističe da se pitanje još mora ostaviti otvorenim. Göckenjan 1993, 285 također kaže da je od pada Sirmija avarsku južnu granicu činio tok Save. S druge strane, Grafenauer 1952, 430 govori o slomu bizantske granice na Savi poslije 600. godine.

⁴⁶ Riječ je o privjesku od zlatnog lima i jednoj posudi od crvenkastosmede gline (7. stoljeće), jednoj posudi od sivocrne gline potiskog oblika i drugoj posudi od sivkastosmede gline podunavskog oblika (7.-8. stoljeće) te brončanoj kopči i brončanom okovu sličnom blatničkom stilu (kasno 8. stoljeće). Usp. Dimitrijević - Kovačević - Vinski 1962, 94, br. 88/lokalitet Mala Mitrovica, 95, br. 88/lokalitet nepoznat, Truhović 1982, 67, 70, 71, Simoni 1986, 221, br. 31, Szentpéteri 2002, 327. Na ovom mjestu valja naglasiti kako definiranje arheološke građe određenom arheološkom kulturom ne indicira automatizmom tko su bili njezini korisnici, dakle arheološka kultura nije siguran pokazatelj etničke odnosno identitetske pripadnosti onih u čijoj su uporabi nekoć bili predmetni ostaci. Ova relativizacija, dakako, ne isključuje mogućnost da su predmeti ne samo bili, u ovom konkretnom slučaju, avarskog podrijetla (ili avarska izrađevina), nego da im je i vlasnik bio Avar, ma što da je sadržajno značila ta odrednica u ovim vremenima naročite etničke i identitetske fluidnosti.

⁴⁷ Mala posuda od crvenkastosmede gline potiskog oblika koja pripada ranom razdoblju avarske dominacije. Usp. Truhović 1982, 68, 69, Szentpéteri 2002, 317.

⁴⁸ Nekoć je granica između Panonije i Dalmacije tekla južno od Save, ali je slomom rimskog ustroja to prestalo vrijediti. Stoga je sumnjiv podatak koji donosi Konstantin Porfirogenet, *O upravljanju Carstvom* c. 29, 14-15, 31-32, c. 30, 18-23, 46-48, da je vlast dalmatinskih Romana sezala do Dunava i da su odredi Salonitanaca obavljali stražu na toj rijeci prije nego što su Slaveni zauzeli Salonu (usp. i Pohl 1988, 243). Riječ je vjerojatno tek o uspomeni na to da je granicu između Avara i Carstva činio Dunav, iako njegov donji tok od Singiduna nizvodno. U tom slučaju bi se moglo pomišljati i na bližu rijeku, možda Cetinu (usp. Novaković 1972, 35-52), jer se uz Salonu i Split spominje i Klis kao romansko uporište. Kako god bilo, Konstantinova vijest nikako ne pokazuje da je u Dalmaciji "bizantska vlast dopirala do Dunava" (tako Ferjančić 1959, 10, bilj. 6; Goldstein 1995, 94 također spominje podatak u kon-

materijalne kulture na desnoj obali Save ili južno od nje⁴⁹ otkrivena je u Velikoj Kladaši,⁵⁰ na lokalitetu Čobe kod Doboja i u Bosanskoj Rači kod Bijeljine.⁵¹ Uz predmetne ostatke otkrivene u Sisku koji datiraju iz ranog avarskog doba,⁵² raspored ovih nalaza svjedočio bi o nastojanju Avara da zaposjednu pogodne prijelaze preko rijeke odnosno stave pod nadzor prometne smjerove prema jugu. Nakon što je slomom obrane Sirmija bila u potpunosti okončana nazočnost Carstva u istočnom dijelu Međurječja, slavenske i avarske navale dokrajčile su do kraja 6. stoljeća i posljednje ostatke ionako nominalne istočnorimske vlasti u zapadnom dijelu Međurječja. O avarskom ratnom pohodu koji je neumoljivo skršio zadnja istočnorimska obrambena uporišta postoji, čini se, i rječitro arheološko svjedočanstvo otkriveno na kuzelinskoj uzvisini pokraj Zagreba.⁵³

tekstu obrambenih pohoda koje su poduzimali Bizantinci, ali na drugom mjestu, 119, ističe da su prometne veze priobalja s unutrašnjošću nakon pada Sirmija postale gotovo prekinute, što još upitnijom čini mogućnost da bi se istočnorimska vojska prebacivala tako daleko na sjever; Barada 1952, 12 i Popović 1986, 107-108 isto tako uzimaju navod kao povijesnu činjenicu).

⁴⁹ Goldstein 1995, 84 tvrdi kako južno od Save nema arheoloških nalaza koji bi svjedočili o avarskoj nazočnosti. Unatoč itekako nužnom oprezu i nesigurnostima u interpretaciji obilježja i podrijetla arheološke građe, dosad otkriveni ostaci, čini se, ukazuju na barem prolaznu prisutnost Avara južno od Save. U njih valja ubrojiti i dvije trokrilne strjelice pronađene u Gornjim Vrbljanima kod Ključa na Sani, gdje je utvrđeno razaranje kasnoantičke utvrde (Vinski 1978, 143, Žeravica 1985, 120-121).

⁵⁰ Piteša 2006a, 195 misli da velikokladaški nalaz indicira mogući smjer avarskog prodora u Dalmaciju dolinom Une. To nije nevjerovatna pretpostavka, ali je odveć dalekosežna s obzirom na to da je riječ o samo jednom, izoliranom nalazu na spomenutom pravcu.

⁵¹ Za lokalitete s nalazima u avarskoj uporabi ili avarskog podrijetla usp. tablicu, čiji podaci počivaju na zaključcima preuzetima iz znanstvene literature. Dio iznesene arheološke građe komplementaran je nalazima navedenima u Gračanin 2006, 31-37. Nije zgoroga ponoviti da se ovdje ne povlači nužno znak jednakosti između arheološke kulture i etničkog identiteta, ali se u pojedinim slučajevima pretpostavlja veća vjerojatnost da su nalazi pripadali upravo nositeljima avarskog identiteta.

⁵² Sivosmeđu glinenu posudu iz 7. stoljeća nađenu u Kupi (Szentpéteri 2002, 318) Vinski 1954a, 74/D je smatrao slavenskom (usp. i Tomičić 1999a, 23, koji je drži primjerkom vjerojatno praškog oblika).

⁵³ Riječ je o nalazu trokrilne ranoavarske strijele datirane u drugu polovinu 6. stoljeća (Sokol 1992, 27-28, 1994, 204, 1995, 48, uz 152, br. 405, 1996, 47, Filipec 2003, 133, br. 21). Vrijedi spomenuti i komad strjelice sa širokim plosnatim trokutastim vrškom i šupljim tuljcem za nasad pripisane germansko-bajuvarskim skupinama s prijelaza iz 6. u 7. stoljeće. Arheološka baština germansko-bajuvarskog podrijetla možda je otkrivena u ranoavarskim nekropolama (Sokol 1998, 18) te bi i ovaj nalaz posredno svjedočio o prisutnosti Avara. Sokol 1996a, 47 misli na temelju nalaza ranoavarske strijele da su oko kuzelinske utvrde možda Langobardi i svakako Avari vodili presudan boj u posljednjoj trećini 6. stoljeća. Pritom zaključuje da Langobardi nisu napustili najzapadnije krajeve Panonije nego su se čak pokušali vratiti onamo. No, može se samo pretpostaviti da su iznova zaposjeli dolinu gornje Save do Emone jer je pripadala pokrajini Venetiji i Istriji, te da su poslije 568. godine držali još neko vrijeme područje oko Celeje i duž gornje Drave (usp. Menghin 1985, 123). Stoga je u slučaju kuzelinske utvrde mnogo vjerojatniji avarski napad na utvrđeni položaj koji je nakon odlaska Langobarda opet držalo Carstvo.

Konkretnije političke i gospodarske veze Carstva s južnapanonskim prostorom u završnim desetljećima 6. stoljeća mogle bi se ogledati u pojedinim nalazima istočnorimskog novca. Što se tiče nekadašnje Panonije Savije, to se odnosi na lokalitete Gradec u Zagrebu i Majur kod Hrvatske Kostajnice.⁵⁴ Spomenuti novac mogao je dospjeti u pokrajinu u ranim 70-im godinama 6. stoljeća. Siscija je poseban slučaj jer ondje otkriven novac datira iz prvog desetljeća 7. stoljeća kad je avarska vlast neupitna.⁵⁵ U staroj Drugoj (Sirmijskoj) Panoniji novac koji datira iz vremena dok su pojedini dijelovi pokrajine još stajali ili mogli stajati pod nadzorom carske vlasti pronađen je u Donjim Petrovcima, Novim Banovcima, Srijemskoj Mitrovici i Zemunu.⁵⁶ Izuzevši Donje Petrovce, spomenuti su lokaliteti utvrđena mjesta uz Savu odnosno Dunav, što vjerojatnijim čini istočnorimsku nazočnost dok god je carsko riječno brodovlje bilo u mogućnosti nesmetano djelovati i osiguravati redovitu opskrbu. Novi Banovci, antička Burgena, možda su se održali zahvaljujući miru koji je 574. godine sklopljen između Carstva i Avara, dok su Donji Petrovci, antička Basijana, još otprilike bili isturena točka carskoga područja u jugoistočnom dijelu Druge Panonije. Nalazi brončanikâ Justina II. s ova dva lokaliteta, koji datiraju s početka i iz sredine 70-ih godina 6. stoljeća, svjedočili bi o trudu Carstva da osnaži svoju prisutnost u toj oblasti i kronološki bi ih se moglo povezati i s radom na utvrđivanju Sirmija. Znakovita je odsutnost sličnih nalaza u podunavskim utvrdama više Novih Banovaca odnosno Burgene. Ovo upućuje na to da su taj odsječak dunavskog toka Avari držali u rukama vjerojatno još od 567. godine. Stanje se bitno promijenilo u kasnim 70-im godinama 6. stoljeća. Već tada ili početkom 80-ih godina Avari su zaposjeli preostale utvrde u jugoistočnoj Drugoj Panoniji. Novac s pojedinih lokaliteta koji potječe iz kasnijih vremena nesumnjivo je onamo došao posredstvom Avara i ocrtava prvenstveno njihove strateške i naseobinske potrebe. U pitanju su Orolik, Osijek, Srijemska Mitrovica i Zemun.⁵⁷

⁵⁴ Zagreb: 40-numij iz 570./71. (Mirnik - Šemrov 1998, 176, br. 488); Majur: 40-numij iz 571./72. (Mirnik - Šemrov 1998, 178, br. 492).

⁵⁵ 20-numij iz 603./10. i iz 606./7. godine (Mirnik - Šemrov 1998, 191, br. 670 194, br. 699). Uz ta dva primjerka brončanika, gdje gdje se u literaturi navodi i solid koji također pripada vladavini cara Foke (602. - 610.) (Mirnik 1990, 167, Goldstein 1995, 123, 1996, 219).

⁵⁶ Donji Petrovci: 20-numij iz 569./70. (Mirnik - Šemrov 1998, 179, br. 520); Novi Banovci: 40-numij iz 573./74. i 20-numij iz 574./75. (Mirnik - Šemrov 1998, 178, br. 498, 181, br. 537); Srijemska Mitrovica: 20-numij iz 565./66., 20-numij iz 565./69., 20-numij iz 567./68., četiri 20-numija iz 568./69., tri 20-numija iz 569./70., 20-numij iz 570./71., sedam 20-numija iz 574./75., dva 40-numija iz 569./70. i zlatni semis iz 565./78. (Metcalf 1960, 433-434, Kovačević 1963, 128, Mirnik - Šemrov 1998, 179, br. 508, 519, 180, br. 524, 526, 181, br. 542, 548, Popović 2003a, 328, br. 20, 22, 337, 329, br. 23, 26-28, 31, br. 33, 35, 37, 337-338, 330, br. 41-42, 44, 48, 338), Zemun: solid iz 567./78. (Mirnik - Šemrov 1998, 176, br. 473).

⁵⁷ Novac pripada carevima Maurikiju (582.-602.) i Herakliju (610.-641.). Orolik: 20-numij iz 581./82. (Mirnik - Šemrov 1998, 185, br. 597); Osijek: 20-numij iz 592./93. i solid iz 616./25. (Metcalf 1960, 436, Kovačević 1963, 128, Mirnik - Šemrov 1998, 187, br. 622, 194, br. 703); Srijemska Mitrovica: 12-numij iz 632./41. (Mirnik - Šemrov 1998, br. 737); Zemun: brončanik iz možda 590. (Kovačević 1963, 128). Usto, u Stejanovcima je kao grobni prilog pronađen srebrnik careva Konstanta II. i Konstantina IV. datiran u vrijeme poslije 659. godine (Trbuhović 1982, 68, Szentpéteri 2002, 330).

Avarska arheološka ostavština iz Međurječja, koja pripada ranom i prijelaznom dobu njihove prevlasti (kasno 6. do treća četvrtina 7. stoljeća), otkrivena je poglavito u današnjoj istočnoj Slavoniji i Srijemu. Na slavonskim lokalitetima rani i prijelazni avarskodobni ostaci pronađeni su u Bijelom Brdu istočno od Osijeka, Dalju, Iloku, Osijeku i Sarvašu.⁵⁸ Srijemski su lokaliteti mnogo brojniji i bogatiji nalazima: Batajnica, Divoš kod Srijemske Mitrovice, Krčedin kod Slankamena, Mandelos, Novi Banovci, Sotin, Srijemska Mitrovica, Stejanovci kod Srijemske Mitrovice i Zemun.⁵⁹ I u Baranji je na svjetlo dana izašlo nekoliko nalaza koji bi mogli svjedočiti o avarskoj prisutnosti, u Batini i Zmajevcu.⁶⁰ Možda bi okvirno ovom vremenu mogao pripadati i nalaz iz Kneževih Vinograda. Upravo je baranjski prostor bio na razmeđu 6. i 7. stoljeća Avarima strateški važno područje, tada još vrlo slabo napučeno, s pojedinim uporištima na mjestu nekadašnjih rimskih utvrda duž Dunava i na staroj rimskoj prometnici prema Mursi,⁶¹ no poveznica između sjeverne Panonije i sirmijske oblasti koja je služila kao odskočna daska za napade protiv Carstva.⁶² Razmještaj nalaza općenito pokazuje želju Avara da izravno nadziru riječne tokove Drave, Save i Dunava, s naglaskom na Sirmij kao na središnju točku. Za ovo razdoblje avarske vlasti u Panoniji karakteristično je i odsutnost avarskih naselja u najvećem dijelu unutrašnjosti Međurječja.

Nakon neuspjeha pod Konstantinopolom 626. godine avarska se moć u Karpatskoj kotlini preobrazila u svojevrsnu pasivnu hegemoniju, a težište avarskoga vojnopolitičkog djelovanja premjestilo se prema zapadu. Odras promijenjenih prilika može se opaziti i u smanjenoj sposobnosti avarskih vladodržaca da pod nadzorom odnosno u pokornosti zadrže razne etničke skupine u Kaganatu.⁶³ Rastvarajuće procese koji su zaprijetili samom opstanku

⁵⁸ Vinski 1954a, 74/F sarvašku posudu smatra slavenskom, a navodi i nalaz žućkasto-smeđe glinene posude iz Osijeka koju također pripisuje Slavenima (usp. i Sekelj Ivančan 2001a, 190, bilj. 4). Nalazi iz Dalja mogli bi biti i iz srednjeg avarskog doba (posljednja tri desetljeća 7. i prva dva desetljeća 8. stoljeća), jednako kao i glinena posuda potiskog oblika iz Osijeka. U 7. stoljeću u uporabi je bila i pojasna predica bizantskog podrijetla pronađena u Vinkovcima (Dimitrijević 1979, 191).

⁵⁹ Glinena posuda i trokrilna streljica iz Sotina te nalazi iz Srijemske Mitrovice mogli bi pripadati i srednjem avarskom dobu, a zemunski nalaz i kasnom avarskom dobu. Za glinenu posudu potiskog oblika iz Sotina Vinski 1954a, 75/H, 77 smatra da je slavenska. Analiza lubanje pronađene u grobu u Mandelosu pokazuje da je pokojnik bio Avarin (usp. Grimes 1982, 57-58).

⁶⁰ Zmajevački grob bi mogao biti i iz srednjeg avarskog doba.

⁶¹ Cesta je u rimsko vrijeme vodila od Zmajevca (Kod Nove, *Ad Novas*) do Batine (Kod Militara, *Ad Militare*) i potom dalje prema Kneževim Vinogradima sve do Kopačeva, gdje se jedan smjer odvajao za Osijek (Bulat 1969, 45-46, Pinterović 1978, 110, 111, Minichreiter 1984, 32-36, 1987, 96).

⁶² Kiss 1977, 154, Tomičić 2000a, 290, 2000b, 146.

⁶³ O tomu detaljnije usp. Gračanin 2008, 27-29.

avarske države Avari su pokušali nadvladati čvršćim naseobinskim okupljanjem i stvaranjem jače iako raznorodne etničke brane prema novim silama na granicama Kaganata. To je pak posljedično potaknulo dalekosežno prihvaćanje sesilnog načina života, što je podrazumijevalo i bavljenje stočarstvom i zemljoradnjom. Tako je u srednjem avarskom razdoblju (posljednja četvrt 7. i prva petina 8. stoljeća) naseljavanje postalo sve izrazitije. Takvo je stanje utjecalo i na prilike u južnoj Panoniji koju su sada mnogo snažnije zahvatili populacijski tijekovi. Arheološko spomeničko naslijeđe srednjeg i kasnog doba avarske prevlasti (prva petina 8. stoljeća do svršetak 8. / početak 9. stoljeća) zatečeno je na nalazištima razasutima širom savsko-dravsko-dunavskog međurječja, s većom gustoćom nalaza u istočnom dijelu. Uzevši u obzir i Baranju i Međimurje, predmetni ostaci koji bi mogli svjedočiti o avarskoj nazočnosti u ovom vremenu pronađeni su u Bapskoj kod Iloka, Batajnici, Batini, Bešenovu kod Rume, Bijelom Brdu,⁶⁴ Borovu, Brestovcu kod Požege,⁶⁵ Brodskom Drenovcu sjeverozapadno od Slavanskog Broda, Čereviću kod Banoštora istočno od Iloka, Dalju, Donjem Vidovcu, Draškovicu pokraj Preloga sjeverno od Ludbrega, Dražu kod Batine, Duboševici kod Belog Manastira, Glogovcu kod Koprivnice, Iloku, neposrednoj okolici Koprivnice,⁶⁶ Kotlini sjeverno od Kneževih Vinograda, okolici Križevaca, Novim Banovcima, Novom Čiču pored Velike Gorice, Osijeku,⁶⁷ Otoku južno od Vinkovaca,⁶⁸ u okolici Pakraca, Petrovini Turopoljskoj kraj Velike Gorice,⁶⁹ Podgrađu zapadno od Šida, Popovcu blizu Belog Manastira, Pre-

⁶⁴ Antropološka analiza ukazuje na prisutnost avarskih i slavenskih populacija (usp. Pilarić 1968, 280, 285-287, uz Ivaniček 1949, 143 i Vinski 1949, 225-238).

⁶⁵ U jezičima s remena kao dijelu pojasne garniture pronađene u Brestovcu jasno je vidljiv karolinški utjecaj (Vinski 1974, 65, Szentpéteri 2002, 70). U Ančić 2000, 84 pojasna se garnitura neopravdano proglašava "bugarskom".

⁶⁶ Valja istaknuti kako s lokaliteta Delovi - Keljače kod Koprivnice potječe željezna sje-kira sa zadebljanom šijom, isprva datirana u vrijeme od 400. do 800. (Marković 1984, 301), a kasnije oko 600. godine (Marković 1994, 112) odnosno u 5. ili 6. stoljeće (Marković - Zvijerac 2000, 56, Marković 2003, 25). Osim toga, u Duboševici kod Belog Manastira otkriven je konjanički grob, a u Bilju kod Darde ranosrednjovjekovna nekropola, ali budući da su nalazi u privatnom vlasništvu odnosno u muzejskoj ustanovi izvan Hrvatske, dosada nisu bili podvrgnuti detaljnjoj analizi kojom bi se utvrdila njihova pripadnost i datacija (Minichreiter 1987, 100, 109-110, 115).

⁶⁷ U Osijeku je na gornjogradskoj ciglani uništen konjanički grob s vrškom strjelice i pojasnom kopčom (Bulat 1968, 14, Sekelj Ivančan 2001a, 192), a vjerojatno istom horizontu pripada i nalaz sivocrnoga glinenoga lončića (Radić 1997, 95, Sekelj Ivančan 2001a, 192). U Muzeju Slavonije Osijek i Arheološkom muzeju Zagreb čuvaju se primjerci srednjovjekovne keramike iz Osijeka, od kojih bi neki možda mogli okvirno pripadati horizontu kasnog avarskog doba (za opis predmeta usp. Sekelj Ivančan 2001a, 204-206).

⁶⁸ Nalazi iz Otoka svjedoče o suživotu Avara i Slavena.

⁶⁹ Tomičić 1999a, 23 posudu iz Petrovine Turopoljske drži slavenskom, i to vjerojatno praškog oblika, pozivajući se pritom na Vinskog 1954, 77, 80, koji je naprotiv istaknuo da je ona po obilježjima upravo vrlo daleko od keramike praškog oblika. S druge strane, Vinski je svejedno smatrao kako je riječ o primjerku slavenske lončarije iz ranog srednjeg vijeka (1954, 80).

logu, Privlaci nadomak Vinkovaca,⁷⁰ Rumi, Samatovcima zapadno od Osijeka, Sisku,⁷¹ Sotinu,⁷² Srijemskim Karlovcima, Srijemskoj Mitrovici, Starim Jankovcima,⁷³ Starom Slankamenu, Suhopolju nedaleko od Virovitice, Surduku, Šidu, Vašici kod Šida, Velikoj Gorici nedaleko od Zagreba,⁷⁴ Velikoj Horvatskoj sjeverno od Klanjca, Vinkovcima, Vojki nadomak Stare Pazove,⁷⁵ Vučedolu, Vukovaru, Zagrebu,⁷⁶ Zemunu, Zemun Polju⁷⁷ i Zmajevcu. Avarski su nalazi iz kasnog doba pronađeni i južno od Save u Marinbrodu te zapadno od Sutle u Selima pri Dobovi. Nalazištima kasne avarske materijalne ostavštine moglo bi se pridružiti i Đakovo.⁷⁸ Spomenuti lokaliteti pružaju zaokruženu sliku o strateškom smještaju avarskih uporišta u blizini povoljnih riječnih prijelaza i na križistima putova, u čemu se jasno uočava dosljednost u zaposjedanju ključnih položaja, a ujedno ocrtavaju i rasprostranjenost avarske vlasti na južnopanonskom prostoru.

⁷⁰ Privlačko je groblje avarskom i slavenskom groblju (Tomičić 2000a, 294, 2000b, 150). O populacijama nazočnima na lokalitetu i o udjelu mongolske skupine (6,45 %) usp. Šlaus 1992, 19, 96-100, 1993.

⁷¹ Filipec 2001, 96, 2003, 128 s pravom ističe nesigurnost u vezi s pitanjem je li Sisak bio u avarskim rukama jer su pojedini nalazi mogli biti i u slavenskoj uporabi. No, s obzirom na povoljan strateški položaj grada koji je nadzirao prijelaz preko dvije rijeke, Save i Kupe, može se ipak s popriličnom vjerojatnošću pretpostaviti nazočnost avarske vlasti. Dakako, velik dio stanovništva su zacijelo činili upravo Slaveni odnosno poslavenjene populacije.

⁷² Na lokalitetu Vručak su zajedno s nizom nalaza iz kasnog avarskog doba pronađene i tri brončane S-spone (Uglešić 1994, 146, br. 2-4, 147-149), čija etnička pripadnost nije sa sigurnošću određiva. Uglešić 1994, 149 pretpostavlja da bi mogle pripadati autohtonom romaniziranom pučanstvu i okvirno ih datira u vrijeme od 6. do kraja 7. stoljeća. Uz veliku vjerojatnost da su spone bile u avarskoj ili eventualno slavenskoj uporabi, naročito ako potječu iz 7. stoljeća, možda ih se smije dovesti u vezi sa skupinom ili skupinama romaniziranog stanovništva koje su Avari dali naseliti na svom području, poput tzv. Sermezijanaca (o njima vidi Gračanin 2008, 28-29).

⁷³ O populacijama nazočnima na starojankovačkom lokalitetu i o udjelu mongolske skupine (10 %) usp. Šlaus 1992, 19, 96-100, 1993.

⁷⁴ Velikogorički nalazi nesumnjivo svjedoče i o prisutnosti Slavena (Simoni 1981, 163, Tomičić 2000b, 155).

⁷⁵ Antropološka istraživanja nalaza s lokaliteta Brdašica pokazala su izrazitu prisutnost populacije mongolskog podrijetla (usp. Živanović 1963, 237-239, Dimitrijević 1967, 234).

⁷⁶ Nalazi s Kruga svjedoče o suživotu Avara i Slavena (usp. Vinski 1971a, 67). Vrijedi istaknuti da je na Gradecu pronađena bedemska konstrukcija od nabijene i pečene ilovače s nosivim okvirom od kasetno položenih drvenih oblica, koja je dendrokronološkom metodom datirana u kasno 7. stoljeće (Goldstein 1995, 288, Buntak 1996, 25, bilj. 30, Tomičić 2000b, 148, Mašić 2006, 310.). Nalaz bi upućivao na postojanje utvrde (*castrum*) ili naselja zaštićenog bedemom, što je vjerojatno već i na temelju samog naziva mjesta. Ako je tomu doista tako, jedan je od posadnika utvrde mogao biti i avarski ratnik pokopan u Krugama.

⁷⁷ Uslijed prodora franačke vlasti vidljiv je utjecaj kršćanstva na sadržaj ukrasnih motiva sa zemunpoljske pojasne garniture.

⁷⁸ Slučajan nalaz ulomaka keramičkih posuda iz kasnog avarskog doba, kasno 8. i rano 9. stoljeće, ukopanih u sloj bjelobrdskih grobova (Filipec 1997, 239-242, 2003, 125, 133, br. 15).

Arheološki lokaliteti iz južne Panonije s nalazima pripisivima Avarima (nositeljima avarskog identiteta)

Lokalitet	Vrsta nalaza	Datacija	Arheološka kultura	Literatura
Bapska	tamnomsmeđa glinena posuda podunavskog oblika	posljednja četvrtina 7. stoljeća	avarsko-slavenska	Dimitrijević - Kovačević - Vinski 1962, 73, br. 71, Trbuhović 1982, 69, Szentpéteri 2002, 44, Filipec 2003, 132, br. 1
Batajnica	stremen, posuda od sive pečene gline i ukrašeni koštani češalj	kasno 6. i rano 7. stoljeće	avarsko-slavenska	Dimitrijević - Kovačević - Vinski 1962, 75, br. 72, Kovačević 1969, 68, Trbuhović 1982, 67, Tomičić 2000a, 292, 2000b, 146, Szentpéteri 2002, 45
	glinena posuda	7./8. stoljeće	avarsko-slavenska	Dimitrijević - Kovačević - Vinski 1962, 75, br. 72/lokalitet Aerodrom, Trbuhović 1982, 69, Szentpéteri 2002, 45
Batina / Batina Skela	dvije željezne žvale, trokrilna strjelica i posude	7. stoljeće	avarska	Csallány 1956, 141, br. 476, Vinski 1958, 46, bilj. 114, Dimitrijević - Kovačević - Vinski 1962, 67, br. 64/2-3, Minichreiter 1987, 103, Sekelj Ivančan 1995, 226, br. 721, Tomičić 2000a, 292, 2000b, 146, Szentpéteri 2002, 45, Filipec 2003, 132, br. 2
	dvije brončane narukvice i prsten	8. stoljeće	avarsko-slavenska	Szentpéteri 2002, 45, Filipec 2003, 132, br. 2
Bešenovo	dvije glinene posude, sivomsmeđa i tamnomsmeđa	8. stoljeće	avarsko-slavenska	Trbuhović 1982, 71, Szentpéteri 2002, 56
Bijelo Brdo	lokalitet Bajer, 66 grobova, od kojih dva sadrže ranoavarske nalaze (pojasna garnitura od pozlaćene bronce, razvodnici remena, predice, koštana oplata luka, strjelice, stremeni, žvale, zlatna ženska naušnica)	početak 7. stoljeća	avarska	Vinski 1958, 26-27, Dimitrijević - Kovačević - Vinski 1962, 107-108, br. 94/grob 49/1-11, ženski grob/1, Trbuhović 1982, 68, Bojčić 1984, 215, Sekelj Ivančan 1995, 232, br. 753, Tomičić 2000a, 292, 2000b, 146, Szentpéteri 2002, 58
	lokalitet Bajer, brojni grobni nalazi, naušnice, perle, lunulasti i okrugli privjesci, sjekire, noževi, kolutovi, posude, stremeni, žvale, koštana dvosviraljka, razvodnik remena, pojasni lančić, uz pojedinačni nalaz pozlaćenog brončanog jezičca izvan grobova	kraj 7. - kraj 8. stoljeća	avarsko-slavenska	Vinski 1958, 26-27, 1978b, 182, Dimitrijević - Kovačević - Vinski 1962, 108-110, br. 94, Trbuhović 1982, 69-70, Simoni 1982, 255, 257, 1986, 219, br. 19, Sekelj Ivančan 1995, 232, br. 754, Vida 1999, 244, 248, 269 (slavenska lončarija), Tomičić 2000b, 155, 2002b, 133-135 (slavenska lončarija), Szentpéteri 2002, 58, Filipec 2003, 132, br. 3
Borovo	brončani jezičci i okovi, dvije smeđe glinene posude podunavskog oblika	druga polovina 8. stoljeća	avarsko-slavenska	Csallány 1956, 90, br. 103, Trbuhović 1982, 71, Simoni 1986, 220, br. 21-22, Sekelj Ivančan 1995, 243, br. 809, Szentpéteri 2002, 65
Bosanska Rača	sjekire izvađene iz Šave	nepoznata datacija (7./9. st.?)	avarsko-slavenska	Filipec 2003, 125
Brestovac	zlatna pojasna garnitura, naušnice, obruč za glavu i primjerak zlatnog raskucanog novca	kraj 8. i početak 9. stoljeća	avarska (bizantske provenijencije)	Vinski 1971a, 66, 1971b, 395, 1974, 65, Noll 1974, 90, Kovačević 1977, 138-139, Vejvoda - Štimac 1977, 93,

				Simoni 1986, 226, Sekelj Ivančan 1995, 192, br. 533, Tomičić 1996, 153, 2000b, 156, Daim 2001, 162-165 (bizantska provenijencija), Szentpéteri 2002, 70, Filipec 2003, 132, br. 4
Brodski Drenovac	groblje s 32 grobne cjeline uz raznolik inventar iz kasnog avarskog doba, naušnice, narukvica, prsteni, jezičac, aplikе, predice, noževi, kresivo s tri kamenčića, okovi, sablja, jednosjekli mač (palaš), stremeni, žvale, vjedrica, posude podunavskog oblika i tzv. "žute keramike"	kasno 8. i rano 9. stoljeće	avarsko-slavenska	Vinski-Gasparini - Ercegović 1958, 129-161, Vinski 1971a, 66, 1971b, 395, Simoni 1986, 219, br. 16-18, Sekelj Ivančan 1995, 192, br. 534, Tomičić 2000b, 150, 155-156, 2003, 157, Szentpéteri 2002, Filipec 2003, 132, br. 5
Čerević	pojasni okov u obliku grifona, tri pojasna jezičca, dva okova i privjesak	8. stoljeće	avarska	Karmanski 1976, 2, Mrkobrad 1980, 84, Szentpéteri 2002, 90
Čobe	par zlatnih naušnica s kuglastim privjeskom	kasno 6. i rano 7. stoljeće	avarska	Kovačević 1966, 67-68, 1969, 68, Miletić 1978, 104, Mrkobrad 1980, 94, Trbuhović 1982, 69, Tomičić 2000a, 293, 2000b, 147, Szentpéteri 2002, 93
Dalj	trokrilna strjelica i sivožuta glinena posuda potiskog oblika	7. stoljeće	avarsko-slavenska	Dimitrijević - Kovačević - Vinski 1962, 110, br. 95/lokalitet Bajer/1, 113, br. 95/lokalitet Dalj ili okolina/4, Trbuhović 1982, 71, Tomičić 2000a, 292, 2000b, 146, Szentpéteri 2002, 104-105
	nalazi s više lokaliteta u koje se ubrajaju garnitura pojasa, jezičci, stremeni, kopče, žvale, strjelica u obliku lastina repa, tamnosmeđa glinena posuda podunavskog oblika i posuda tzv. "žute keramike"	8. stoljeće	avarsko-slavenska	Csallány 1956, 102, br. 195, Dimitrijević - Kovačević - Vinski 1962, 110-112, br. 95/lokalitet Ciglana/1-4, dunavski Bajer/2, Busija/1, Dalj ili okolina/3, Bulat 1978, 175, Trbuhović 1982, 70-71, Bojčić 1984, 215-217, Sekelj Ivančan 1995, 232, br. 755, Demo 1997, 130, Tomičić 2000b, 150-151, Szentpéteri 2002, 104-105, Filipec 2003, 132-133, br. 7-10, 12
Divoš	zlatni pojas s pseudokopčama, pojasni okov i veliki jezičac	početak 7. stoljeća	avarska	Popović 1997, Kiss 1998, 255-256 (drugačija interpretacija), Tomičić 2000a, 293, 2000b, 146, Szentpéteri 2002, 114
Donji Vidovec	lokalitet Čičanje, nakit i oružje (nalazi su danas izgubljeni)	7./8. stoljeće	avarsko-slavenska	Tomičić 1978, 210, Sekelj Ivančan 1995, 116, br. 114
Draškovec	brončani jezičci, kopča, okov i ovalna brončana naušnica	8. stoljeće	avarsko-slavenska	Vinski-Gasparini - Ercegović 1958, 152, Szentpéteri 2002, 118, Filipec 2003, 133, br. 13
Draž	dvodijelna spona od pozlaćenog srebra, par brončanih narukvica i staklene perle	8. stoljeće	avarsko-slavenska	Csallány 1956, 101, br. 192, Vinski-Gasparini - Ercegović 1958, 152, Dimitrijević - Kovačević - Vinski 1962, 68, br. 66, Kiss 1977, 10, bilj. 11, Bojčić 1984, 215, Minichreiter 1987, 100, 114, Sekelj Ivančan 1995, 227, br. 728, Tomičić 2000b, 150, Szentpéteri 2002, 118-119, Filipec 2003, 133, br. 14
Duboševica	konjanički grob	7./9. stoljeće	avarsko-slavenska	Minichreiter 1987, 115, Sekelj Ivančan 1995, 227, br. 730

Glogovac	lokalityt Gradina, ostaci utvrđenog naselja	nepoznata datacija (7./9. stoljeće)	avarsko-slavonska	Sekelj Ivančan 1995, 138, br. 238
Ilok	zlatni prsten bizantskog oblika	6./7. stoljeće	avarska	Garam 1993, 109, br. 143, Tomičić 2000b, 148, Szentpéteri 2002, 169-170, Filipec 2003, 133, br. 17
	smeđa glinena jajolika posuda podunavskog oblika	kasno 8. i rano 9. stoljeće	avarsko-slavonska	Dimitrijević - Kovačević - Vinski 1962, 77, br. 76/3, Trbuhović 1982, 71, Szentpéteri 2002, 496, Filipec 2003, 133, br. 17
Kneževi Vinogradi	avarske strjelice iz groba bez podataka o nalazu	možda 7. stoljeće	avarska	Dimitrijević - Kovačević - Vinski 1962, 68-69, br. 67/lokalityt nepoznat
Koprivnica / okolica	lokalityt Šoderica pored Botova kod Drnja, sablja, dugi bojni nož i sjekire	kasno 8. i rano 9. stoljeće	avarsko-slavonska	Marković 1994, 112, 2003, 25, Marković - Zvijerac 2000, 56, Petrić 2000, 58, Tomičić 2000b, 154, Filipec 2003, 133, br. 18, Sekelj Ivančan 2004, 120
Kotlina	brončani jezičci i okovi pojasne garniture te glinena posuda	8. stoljeće	avarsko-slavonska	Csallány 1956, 186, br. 814, Vinski-Gasparini - Ercegović 1958, 152, Dimitrijević - Kovačević - Vinski 1962, 69, br. 68, Minichreiter 1987, 100, 125, Sekelj Ivančan 1995, 229, br. 738, Tomičić 2000b, 150, Filipec 2003, 133, br. 19
Krčedin	par naušnica od zlatnog lima	početak 7. stoljeća	avarsko-slavonska	Csallány 1956, 135, br. 441, Vinski 1958, 25, Dimitrijević - Kovačević - Vinski 1962, 80, br. 78, Kovačević 1969, 68, Trbuhović 1982, 67, Garam 1993, 80, br. 94, Tomičić 2000a, 292, 2000b, 146, Szentpéteri 2002, 215
Križevci / okolica	jezičac i dijelovi dvodijelnog brončanog okova pojasne garniture	8. stoljeće	avarsko-slavonska	Vinski-Gasparini - Ercegović 1958, 152, Sekelj Ivančan 1995, 172, br. 435, Tomičić 1999b, 127, Szentpéteri 2002, 215, Filipec 2003, 133, br. 20, Marković 2003, 25
Mandelos	mač s dijelovima pripadajuće opreme, dva stremena, žvale, ukrašeni koštani rog, oštećena koštana ploča i ukras od lijevanog srebra iz konjaničkoga groba	kraj 6. i početak 7. stoljeća	avarska	Vinski 1971a, 66, 1971b, 394, Ercegović-Pavlović 1974, 107-113, 1982, 49-54, Trbuhović 1982, 68-69, Gačić 1988, 108-111, Tomičić 2000a, 292, 2000b, 146, Szentpéteri 2002, 233
Marinbrod	željezna sjekira iz kasnog avarskog doba, izvučena iz korita rijeke Gline	7./8. stoljeće	avarsko-slavonska	Filipec 2003, 133, br. 22
Novi Banovci	trokrilna strjelica, tri brončane kopče i privjesak u obliku fantastične životinje	7. stoljeće	avarska	Vinski 1957, 29, 1958, 25, Dimitrijević - Kovačević - Vinski 1962, 86-87, br. 82/36-39, 52, Trbuhović 1982, 67-68, Tomičić 2000a, 292, 2000b, 146, Szentpéteri 2002, 263
	veći broj brončanih jezičaka i okova	8. stoljeće	avarsko-slavonska	Brunšmid 1901, 164, Csallány 1956, 171, br. 710, Dimitrijević - Kovačević - Vinski 1962, 87-88, br. 82/40-51, 53, Trbuhović 1982, 71, Simoni 1986, 220, br. 24-30, Szentpéteri 2002, 263

Novo Čiče	mala željezna sjekira i dva keramička lončića podunavskog oblika te ulomci posuda također podunavskog oblika	kasno 8. stoljeće	avarsko-slavenska	Vinski 1978b, 184, Simoni 1981, 160, 1982, 256, 257, 1995, 156, br. 414-415, Sekelj Ivančan 1995, 99, br. 34, Sokol 1995, 49 (smješta lokalitet u Staro Čiče), Tomičić 2000b, 155, Filipec 2003, 133, br. 23
Osijek	pozlaćena pojasna garnitura, par stremena i žvale	posljednja četvrtina 6. (Szentpéteri 2002, 274) ili sredina / druga polovina 7. stoljeća (Vinski 1958, 26)	avarska	Csallány 1956, 112, br. 265, Vinski 1958, 26, Dimitrijević - Kovačević - Vinski 1962, 113-114, br. 96/lokalitet Zeleno polje?/1-12, Trbuhović 1982, 70, Szentpéteri 2002, 274
	tri brončane kopče bizantskog oblika	7. stoljeće	avarsko-slavenska	Dimitrijević - Kovačević - Vinski 1962, 114, br. 96, Trbuhović 1982, 68
	crnosiva glinena posuda podunavskog oblika i žuta glinena posuda kasnoantičke pokrajinske lončarske tradicije, brončani jezičci i okovi, brončana kopča te crnosivi glineni lončić, polovica crnosmedeg glinenog lončića i brončana pojasna garnitura od 37 dijelova	8. stoljeće	avarsko-slavenska	Vinski 1958, 26, Dimitrijević - Kovačević - Vinski 1962, 112-113, br. 96/lokalitet Zeleno polje/1, uništen grob/1-6, 114, slučajni nalazi/2, Mažuran 1962, 25, Bulat 1968, 12-14, br. 3-5, 16-19, Trbuhović 1982, 70, 71, Bojčić 1984, 215, 1994, 41-42, Sekelj Ivančan 1995, 237, br. 781, 2001a, 190, 192, Szentpéteri 2002, 274, Filipec 2003, 133, br. 24
Otok	22 ukopne cjeline s raznim nalazima	kasno 8. i rano 9. stoljeće	avarsko-slavenska	Dimitrijević 1957, 21-38, Dimitrijević - Kovačević - Vinski 1962, 88-89, br. 83, Trbuhović 1982, 71, Težak-Gregl - Šmalcelj 1992, 40-41, Sekelj Ivančan 1995, 240, br. 795, Tomičić 2000a, 294, 2000b, 150, 2002, 133 (slavenska lončarija), Szentpéteri 2002, 275, Filipec 2003, 133-134, br. 25
Pakrac / okolica (Brezine, Matkovac, Šeovica)	ulomci keramike (Brezine i Šeovica), smeđe, žute i crne posude, od kojih jedna pripada tzv. "podunavskom" obliku, te metalna konjska oprema (Matkovac)	7./8. st.	avarsko-slavenska	Sokač Štimac 1978, 39, Sekelj Ivančan 1995, 186, br. 501, 503-504
Petrovina Turopoljska	siva glinena posuda srodna potiskom obliku keramike	700. g.	avarsko-slavenska	Vinski 1954a, 74/C, 1960, 50, Szentpéteri 2002, 288-289
Podgrađe	pojasni okov	8. stoljeće	avarsko-slavenska	Szentpéteri 2002, 291, Filipec 2003, 134, br. 26
Popovac	sjekira s krlcima i trozub	8. stoljeće	avarska	Dimitrijević - Kovačević - Vinski 1962, 69, br. 69, Minichreiter 1987, 100, 133, Sekelj Ivančan 1995, 230, br. 744, Szentpéteri 2002, 293, Filipec 2003, 134, br. 27
Prelog	vršci strijelica, osam glinenih posuda tzv. podunavskog oblika, bojna sjekira, nožići i skramasaks (dugi bojni nož)	8. stoljeće	avarsko-slavenska	Tomičić 1978, 212, 2002, 130-131 (slavenska lončarija), Sekelj Ivančan 1995, 119, br. 131, Sokol 1986, 57, 1996, 84, Sekelj Ivančan 1995, 119, br. 131, Szentpéteri 2002, 295, Filipec 2003, 134, br. 28
Privlaka	230 ukopnih cjelina s raznovrsnim nalazima	8. i rano 9. stoljeće	avarsko-slavenska	Šmalcelj 1980a, 143-144, 1992a, 44-45, Sekelj Ivančan 1995, 240, br. 796, Szentpéteri 2002, 295-296, Filipec 2003, 134, br. 29

Ruma	brončani jezičci, kopča i okovi te tamosiva glinena posuda	8. stoljeće	avarsko-slavonska	Trbuhović 1982, 71, Szentpéteri 2002, 307
Samatovci	brončani jezičac i privjesak za okov s pojasa	8. stoljeće	avarsko-slavonska	Csallány 1956, 184, br. 807, Dimitrijević - Kovačević - Vinski 1962, 114, br. 97, Trbuhović 1982, 72, Sekelj Ivančan 1995, 239, br. 791, Szentpéteri 2002, 310, Filipec 2003, 134, br. 30
Sarvaš	sivosmeđa glinena posuda potiskog oblika	7. stoljeće	avarsko-slavonska	Vinski 1954a, 74/F, Dimitrijević - Kovačević - Vinski 1962, 114-115, br. 98/1, Trbuhović 1982, 68, Bojčić 1984, 215, Sekelj Ivančan 1995, 237, br. 782, Tomičić 2000a, 292, 2000b, 146, Szentpéteri 2002, 312, Filipec 2003, 134, br. 31
Sela pri Dobovi	tri groba na kasnom avarskom groblju, u kojima je pronađena lijevana naušnica s kuglastim privjeskom, glinene posude i još pokoji brončani predmet; jedan od uništenih grobova navodno je sadržavao mač, a u jednom je bio pokopan ratnik	7./8. stoljeće	avarsko-slavonska	Korošec 1954, 167-170, Filipec 2003, 125, 134, br. 32
Sisak	dva brončana uzorka za tještenje opreme konja i križoliko-kružni okov s konjske opreme	kasno 6. ili rano 7. stoljeće	avarsko-slavonska	Vinski 1956, 78-79, 1958, 27, 1970, 46, Burkowsky 1999, 88, Tomičić 2000a, 292-293, 2000b, 146, Filipec 2001, 95, Sekelj Ivančan 2001a, 200, bilj. 18, Szentpéteri 2002, 318-319, Buzov 2004, 465
	okov s ranobizantske kopče tzv. korintskog oblika, ranobizantska brončana kopča s okovom u obliku slova U, brončani okov s kopče u obliku slova U i brončani jezičac u obliku slova U s četiri uloška od crvenog stakla	7. stoljeće	bizantska (u avarskoj ili slavenskoj uporabi)	Simoni 1989, 115, 120, br. 55-58, Burkowsky 1999, 88, Sekelj Ivančan 2001a, 200, bilj. 18, Buzov 2004, 465
	jedan ukrasni okov s prikazom ležećega grifona i drugi u obliku voprove glave te primjerci jezičaca i okova	8. stoljeće	avarsko-slavonska	Burkowsky 1999, 88, Filipec 2001, 90-91, 2003, 117-125, 128, Sekelj Ivančan 2001a, 200, bilj. 18, Buzov 2004, 465
	nekoliko sjekira	8./9. stoljeće	avarsko-slavonska	Vinski 1978, 184, Sekelj Ivančan 1995, 179, br. 468, Burkowsky 1999, 90
Sotin	brončana kopča	vjerojatno 7. stoljeće	avarsko-slavonska	Dimitrijević - Kovačević - Vinski 1962, 91, br. 86/lokalitet nepoznat/3, Trbuhović 1982, 68, Sekelj Tomičić 2000a, 292, 2000b, 146, Szentpéteri 2002, 325
	trokrilna strjelica	7. stoljeće	avarska	Dimitrijević - Kovačević - Vinski 1962, 91, br. 86/lokalitet nepoznat/1, Trbuhović 1982, 70
	lokaliteti Zmajevac i Vrućak, dva brončana dvodijelna okova i više okova različitih oblika, od kojih dva pripadaju blatničkom stilu, pojasna kopča, dva privjeska, brončani jezičac i ulomci dva pojasna jezičca	kasno 8. stoljeće	avarsko-slavonska	Csallány 1956, 188, br. 830, Dimitrijević - Kovačević - Vinski 1962, 90-91, br. 86/lokalitet Zmajevac/1, lokalitet nepoznat/2, Trbuhović 1982, 72, Simoni 1986, 220, br. 23, Uglešić 1994, 146, br. 5-18, 149-152, Ivančan 1995, 243, br. 813, Szentpéteri 2002, 325, Filipec 2003, 134, br. 34, 36

Srijemska Mitrovica	trokrilna strjelica i brončana kopča s ovalnom narebrenom predicom i štitastim okovom	7. stoljeće	avarska	Dimitrijević - Kovačević - Vinski 1962, 94, br. 88/lokalitet Pivara/1-2, Trbuhović 1982, 70, Szentpéteri 2002, 327
	vršak trokrilne strjelice pronaden u sjeverozapadnoj mitrovičkoj nekropoli	možda 7. stoljeće	avarska	Trbuhović 1982, 72, Szentpéteri 2002, 326-327
	brončani jeziči s pojasa, okovi, kopča, pršljen, predica, stremeni, žvale i glinene posude podunavskog oblika iz kasnog avarskog doba	druga polovina 8. stoljeća	avarsko-slavenska	Dimitrijević - Kovačević - Vinski 1962, 95-96, br. 88/lokalitet Ulica Lole Ribara, Trbuhović 1982, 61-66, Simoni 1986, 221, br. 32, Szentpéteri 2002, 327
Srijemski Karlovci	koštani tuljac za iglu	8. stoljeće	avarsko-slavenska	Mrkobrad 1980, 104, Szentpéteri 2002, 328
Stari Jankovci	88 ukopnih cjelina s različitim nalazima, među kojima i siva keramika, noževi i naušnice	kasno 7. / kasno 8. stoljeće	avarsko-slavenska	Šmalcelj 1980b, 142-143, 1992b, 48-49, Sekelj Ivančan 1995, 241, br. 799, Szentpéteri 2002, 329, Filipec 2003, 134-135, br. 38
Stari Slankamen	brončana kopča, okov i jeziči, sivocrna glinena posuda podunavskog oblika, jednosjekli mač (palaš) i bojna sjekira	8. stoljeće	avarsko-slavenska	Dimitrijević - Kovačević - Vinski 1962, 90, br. 85, Trbuhović 1982, 72, Szentpéteri 2002, 329
Stejanovci	par srebrnih narukvica oblika Szentendre, srebren prsten i komadić srebra jajolikog oblika s nalazom srebrnika Konstanta II. i Konstantina IV.	poslije 659. godine		Minić 1982, 43-46, Trbuhović 1982, 68, Szentpéteri 2002, 330
Suhopolje	lokalitet kod Suhopoljske Borove, sablja i vrh koplja	8. stoljeće	avarska	Tomičić 2000b, 154-155, Salajić 2001, 13, Filipec 2003, 135, br. 39
Surduk	brončani okov blatničkog stila	kasno 8. i rano 9. stoljeće	avarsko-slavenska	Alföldi 1934, 303, Csallány 1956, 189, br. 839, Dimitrijević - Kovačević - Vinski 1962, 96-97, br. 89, Trbuhović 1982, 72, Simoni 1986, 221, br. 33, Szentpéteri 2002, 332
Šid	tamnosiiva glinena posuda	7./8. stoljeće	avarsko-slavenska	Trbuhović 1982, 71, Szentpéteri 2002, 316
Tompojevci	raznovrsni nalazi	7./8. stoljeće	avarsko-slavenska	Tomičić 1994a, 94
Vašica	lokalitet Gradina na Bosutu u Batrovcima, tamnosiva glinena posuda	8. stoljeće	avarsko-slavenska	Trbuhović 1982, 72, Szentpéteri 2002, 407
Velika Gorica	raznovrsni grobni nalazi, posude podunavskog oblika, ukrasna zrna s ogrlice, ostaci vjeđrice i sjekire, u jednom su grobu otkriveni predmeti izrazite avarske tradicije, jezičac od slabog srebra u obliku grifona, trokrilna strjelica i strjelice u obliku lastavičjeg repa, sjekira i bojni nož	8. stoljeće	avarsko-slavenska	Vinski 1960, 50 (slavenska lončarija), 50-51, 1978, 184, Simoni 1981, 160, 163 (nalazi slavenske provenijencije), 1982, 256, 257, 1995, 154-156, br. 409-413, Sekelj Ivančan 1995, 100, br. 36, Tomičić 2000b, 155, 2002, 132-133 (slavenska lončarija), 2003, 157, Szentpéteri 2002, 410, Filipec 2003, 135, br. 40
Velika Horvatska	brončani jezičac	kasno 8. i rano 9. stoljeće	avarsko-slavenska	Simoni 1986, 219, br. 15, Szentpéteri 2002, 410, Filipec 2003, 135, br. 41
Velika Kladuša	zlatna naušnica oblika okrenute piramide	kasno 6. i rano 7. stoljeće	avarska	Vinski 1956, 63-84, 1958, 27, Kovačević 1966, 57, 1969, 68, Miletić 1978, 104, Trbuhović 1982, 69, Tomičić 2000a, 293, 2000b, 146-147, Szentpéteri 2002, 410, Filipec 2003, 135, br. 42

Vinkovci	ulomak glinenog lonca, brončana naušnica s privjeskom i pozlaćeni brončani jezičac blatničkog stila	8. i rano 9. stoljeće	avarsko-slavonska	Dimitrijević - Kovačević - Vinski 1962, 97, br. 90/lokalitet stara crkva, Dimitrijević 1966, 42, 1979, 191-192, Trbuhović 1982, 73, Simoni 1986, 219, br. 20, Iskra-Janošić 1997, 286, 2005, 43, 2006, 292, Dizdar 1999, 71, Sekelj Ivančan 1995, 242, br. 805, 2001a, 196, 2001b, 227, Szentpéteri 2002, 414-415, Filipec 2003, 135, br. 43
Vojka	lokalitet Brdašica, nekropola s raznovrsnim nalazima	kasno 7. i rano 8. stoljeće	avarsko-slavonska	Mano-Zisl 1937, 266-274, Dimitrijević - Kovačević - Vinski 1962, 97-101, br. 91, Dimitrijević 1961, 116-120, 1971, 160-161, Trbuhović 1982, 70, Szentpéteri 2002, 417
Vučedol	brončani pojasni jezičac	8. stoljeće	avarsko-slavonska	Tomčić 1994, 97, Filipec 2003, 135, br. 44
Vukovar	raznovrsni nalazi s više lokaliteta, jezički, okovi, od kojih dva ukrašena grifonom, naušnica, pojasna kopča i dvije posude podunavskog oblika	8. i rano 9. stoljeće	avarsko-slavonska	Vinski 1955, 241-242, 1959b, 103-104, Dimitrijević - Kovačević - Vinski 1962, 102-103, br. 92, Dimitrijević 1967, 235, Karmanski 1976, 5-6, Tomčić 1994, 97, Sekelj Ivančan 1995, 244, br. 816, Demo 1996, 68-69, br. 7/1-4, 93, br. 58/1, Szentpéteri 2002, 419-420, Filipec 2003, 135, br. 45-49
Zagreb	lokalitet Kruge, četiri groba, od kojih su samo dva sadržavala priloge, a jedan je konjanički; nalazi su ubrajali brončani pojasni jezičac, par stremena, žvale, okove od sedla, predice s konjske opreme, koštani šiljak, koštanu pločicu od luka, nož, koplje i skramasaks (dugi bojni nož) te dvije posude pojednostavljena podunavskog oblika i sjekiru	kasno 8. stoljeće	avarsko-slavonska	Klemenc 1938, 99-101, Pribaković 1955, 38, Vinski 1954b, 197, 1960, 52-53, 1978b, 184, Simoni 1981, 157, 160, 1982, 256, 257, Sokol 1995, 48-4, 1996b, 849, Buntak 1996, 27, Tomčić 2000b, 155, 2002, 131 (slavonska lončarija)
Zemun	strjelica u obliku lastina repa iz konjaničkog groba	prva trećina 7. stoljeća	avarska	Mrkobrad 1981a, 119-120, Szentpéteri 2002, 431
	više brončanih okova, od toga dva urešena grifonom, a jedan izveden u blatničkom stilu, te brončani jezički	8. stoljeće	avarsko-slavonska	Dimitrijević - Kovačević - Vinski 1962, 104-105, br. 93/lokalitet Invalidski kombinat, I. l. vodna stanica na Dunavu/1, II. vodna stanica na Dunavu/1, III. vodna stanica na Dunavu/2, Goveđi brod/1-3, Kapela/4-7, Trbuhović 1982, 73, Szentpéteri 2002, 430-431
Zemun Polje	tri groba u kojima je pronađena pozlaćena brončana pojasna garnitura s jezičcima i okovima, ukosnice, staklena zrna, bojna sjekira, ostaci noža, glinene posude i ulomci željeznih predmeta nepoznate namjene	kasno 8. i rano 9. stoljeće	avarsko-slavonska	Dimitrijević 1963, 108, 1965, 155, 1966, 53-76, 1967, 235, Trbuhović 1982, 73, Szentpéteri 2002, 431

Zmajevac	jezičci od zlatnog lima, ruketvorina nalik narukvici od zlatnog lima, rozeta s opreme za konja od pozlaćenog brončanog lima, srebren razvodnik, par stremena tauširanih srebrom, žvale i predice iz konjaničkoga groba	7. stoljeće	avarska	Csallány 1956, 216, br. 1063, Vinski 1958, 26, 30-31, Dimitrijević - Kovačević - Vinski 1962, 70-71, br. 69/lokalitet nepoznat/1-7, Bojčić 1984, 215, Minichreiter 1987, 100, 136-137, Garam 1993, 110, br. 149, Sekelj Ivančan 1995, 230, br. 748, Tomičić 1996, 152-153, 2000b, 147-148, Szentpéteri 2002, 433
	vršak željeznog koplja iz srednjeg avarskog doba, kasno 7. stoljeće, te zlatna naušnica s ametistom i tamnosiva glinena posuda	8. stoljeće	avarsko-slavenska	Csallány 1956, 216, br. 1064, Dimitrijević - Kovačević - Vinski 1962, 70, br. 70, Garam 1982, 209, Sekelj Ivančan 1995, 230, br. 748, Tomičić 2000b, 151, Szentpéteri 2002, 433, 434

Slom avarske vlasti

Unutrašnji spokoj u kojem je živio Avarski Kaganat tijekom većega dijela 8. stoljeća, sasvim rijetko i kratkotrajno isprekidan pogраниčnim sukobima s bavarskim vojvodstvom i Karantancima,⁷⁹ skrivao je neugodnu činjenicu o okopnjeljoj moći Avara. Kad se na zapadnim granicama avarske države prijeteći uzdigla nova sila europskoga Zapada, Franačko Kraljevstvo, kagan je tomu mogao suprotstaviti tek uspomenu na silu kojom su njegovi prethodnici nekoć do krajnjih granica naprezali snagu i mogućnosti Bizantskog Carstva.

Avari su od 70-ih godina 8. stoljeća sve nespokojnije promatrali kako se franačka vlast primiče njihovim zapadnim i jugozapadnim granicama. Franci su 774. godine oborili Langobardsko Kraljevstvo, a njegovo je pripajanje bilo dovršeno gušenjem pobune u furlanskom vojvodstvu dvije godine kasnije.⁸⁰ Franačkom se vrhovništvu morao 787. godine konačno podložiti i bavarski vojvoda Tasilon III, postavši vazalom Karla Velikog (768.-814.). Završni čin njegova pokoravanja odigrao se nagodinu kad je svrgnut s vlasti i Bavarska priključena Franačkoj, a s njome i Karantanija.⁸¹ Na ovo se nadovezalo i gotovo istodobno franačko osvajanje Istre koja je Bizantu preoteta možda oko 788., a svakako prije 791. godine.⁸²

Uznemireni franačkim potezima Avari su još 782. godine uputili Karlu poslanstvo radi sklapanja mirovnog ugovora kojim su zacijelo htjeli presresti buduće franačke ofenzivne akcije, a u isti mah odlučili su se i na prikaz sile

⁷⁹ Pohl 1988, 308-309.

⁸⁰ Jarnut 1982, 122-124, Menghin 1985, 201-202, Christie 1998, 105-106. Također i Pohl 1988, 313.

⁸¹ Wolfram 1985, 132-133, 1987, 100-106, 1995, 338-344. Također i Brandt 1980, 228-229, Budak 2001, 57-62.

⁸² Brandt 1980, 227, Budak 1994, 15, Goldstein 1995, 142 i bilj. 8, Budak - Raukar 2006, 97. Usp. i Margetić 1994, 5-24.

na avarsko-bavarskoj granici, prodrijevši sa znatnom vojskom do Ennsa.⁸³ Još se zornije svjesnost o ozbiljnosti tadašnjih prilika zrcali u avarskom savezu s Tasilonom III., koji je sklopljen vjerojatno zimi 787./88. godine.⁸⁴ Napokon, Avari su se u ljeto 788., poslije Tasilonove smjene, odlučili na izravni vojni udar: provalili su u Furlaniju i Bavarsku. Čini se da je glavni napad bio usmjeren upravo protiv Furlanije, pri čemu su se avarske čete zacijelo kretale i zapadnim rubom Međurječja. Sjeverostočna je Italija bila izložena pustošenju, ali su Avari odbijeni. Težak poraz snašao ih je u Bavarskoj, gdje su iste godine opet potučeni nakon još jedne provale, kojom su uzaludno pokušali popraviti prijašnji neuspjeh.⁸⁵ Ništa nije riješeno niti pregovorima o granici, koji su uzeli vid izmjene poslanstava 790. godine.⁸⁶ Bio je to uvod u rat koji su Franci povelili protiv Avara već sljedeće godine.

Pohod je započeo na samom kraju kolovoza 791.⁸⁷ Dvije sjeverne vojske koje su tvorile glavninu franačkih snaga, predvođenih osobno Karlom, kretale su se duž Dunava s obje obale. Južna je pak vojska, sastavljena od navalnog odreda (*scara*) na čelu kojeg je stajao Karlov sin Pipin kao italski kralj⁸⁸ i njemu uz bok vojvode (*duces*) Furlanije i Istre, upućena još ranije iz Italije, svakako prije 23. kolovoza,⁸⁹ jer za tada sam Karlo u pismu javlja supruzi Fastradi da su čete prodrle u avarske krajeve u pograničju. Uskoro je zametnuta i bitka u kojoj su Franci izvojevali pobjedu, osvojili avarsko uporište i sutradan se s plijenom i zarobljenicima u miru povukli.⁹⁰ Iz drugog izvora proizlazi da su Pipinove postrojbe ušle u Ilirik i zatim u Panoniju,⁹¹ što

⁸³ Csendes 1970, 93, Avenarius 1974, 181, Pohl 1988, 314.

⁸⁴ Zacijelo tek nakon što se Tasilon u listopadu 787. podvrgnuo Karlu (Deér 1967, 724).

⁸⁵ Deér 1967, 724, Csendes 1970, 93-94, Avenarius 1974, 181, Wolfram 1987, 187, Pohl 1988, 314.

⁸⁶ O tome svjedoče Einhardovi i Lorschski godišnjaci, a. 790.

⁸⁷ Csendes 1970, 94. Doduše, vojni upad u avarsko područje izvršen je tek 20. rujna (Pohl 1988, 316, 462, bilj. 48; Deér 1967, 785, Sós 1973, 7 imaju 7. rujna, a Csendes 1970, 95 8. rujna).

⁸⁸ Kos 1902, 313, bilj. 3, Ross 1945, 216 smatraju da Pipin nije sam vodio vojsku. Usp. i Pohl 1988, 316. Pipin je tada imao 14 godina, no u pohodu je sudjelovao i njegovu godinu dana mlađi brat Ludovik (*Život Ludovikov*, c. 6), pa po svemu sudeći ne treba sumnjati i u Pipinovo izravno sudioništvo. Samim vojnim operacijama ravnali su furlanski i istarski vojvoda, zajedno s ostalim zapovjednicima.

⁸⁹ Pohl 1988, 316 predmnijeva sredinu kolovoza. S druge strane, Grafenauer 1952, 537 govori o jednodnevnom pohodu. Neki misle da se bitka vodila već 23. kolovoza (usp. Kos 1902, 313, Šišić 1925, 302, Grafenauer 1952, 537, 1964, 406, Deér 1967, 724, Margetić 2001a, 85), ali u vrelu stoji samo da su tog datuma franačke snage stupile na avarsko područje (usp. i Csendes 1970, 95). Ipak, s obzirom na to da je za pobjedu Karlo doznao prije 7. rujna kako proizlazi iz njegova pisma, vojni sraz se morao dogoditi nedugo poslije 23. kolovoza.

⁹⁰ Usp. Karlovo pismo.

⁹¹ Lorschski godišnjaci, a. 791: *ipse introivit Illyricum et inde in Pannonia*. Hauptmann 1915, 267-268, 1929, 340 ustvrdio je da je *et inde in Pannonia* dodatak drugog pisca, što prihvaća i Grafenauer 1952, 538. Međutim, Margetić 2001a, 80-83 uvjerljivo je dokazao da takva pretpostavka ne stoji.

otvara pitanje koliko duboko su zapravo zašle u avarsko područje. Obično se uzima da je jugozapadnu granicu između Franaka i Avara tvorilo širok pojas u razvodu između Soče i gornje Save.⁹² Arheološki nalazi upućivali bi na zaključak da su Avari na jugu i jugozapadu pod neposrednom vlašću držali prostor koji je uglavnom bio omeđen Sutlom i Savom, ali se njihov utjecaj bez sumnje širio duž cijele Posavine, obuhvaćajući i susjedne slavenske oblasti. Prema nekim istraživačima, prostor koji je stajao pod avarskom prevlašću sezao bi potkraj 8. stoljeća sve do Jadranske obale, a u takvom zaključku oslanjaju se na nalaze avarske materijalne kulture iz Dalmacije i na toponime s osnovom *obrov* za koje vjeruje da se odnose na Obre, slavensko ime za Avare.⁹³ No, nalazi avarske provenijencije u Dalmaciji vrlo su rijetki,⁹⁴ pronađeni su kod Biskupije kraj Knina, na Duvanjskom polju, u Smrdelju sjeverozapadno od Skradina i na otoku Šipanu kod Dubrovnika, a pripadaju kasnom avarskom dobu, te na još dva poblize neodređena lokaliteta.⁹⁵ Na temelju tako malog uzorka doista nije uputno govoriti o nazočnosti predstavnika vrhovne avarske vlasti koji su nadzirali slavensko pučanstvo. Čak i ako se prihvati pretpostavka da je u uništenom grobu otkrivenom u Smrdelju bio pokopan Avar,⁹⁶ to ne znači da je riječ o osobi koja je predstavljala avarsku vlast. Uostalom, predmeti su mogli doći i trgovačkom razmjenom te biti u uporabi i kod slavenskog (hrvatskog) stanovništva, što ponajprije govori o kulturnim utjecajima.⁹⁷ Mnogo veća učestalost toponima koji u sebi sadrže osnovu *obrov* naizgled se čini snažnijim argumentom u prilog tezi o avarskoj prisutnosti u Dalmaciji.⁹⁸ No, barem jednako utemeljeno, ako ne i vjerojatnije jest objašnjenje da su spomenuti toponimi potekli od riječi *obrovati* (opko-

⁹² Štih - Simoniti 2004, 52. Margetić 2001a, 85 misli da je franačko-avarska granica bila u široj okolici Trsta, što temelji na zaključku da je još i Tarsatika stajala pod avarskom vlašću jer je furlanski vojvoda Erik stradao u zasjedi tamošnjih žitelja tijekom rata protiv Avara (2001a, 78). O Erikovoj pogibiji svjedoče Einhard, *Život Karla Velikog* c. 13, Einhardovi godišnjaci, a. 799 i ARF, a. 799, ali nigdje ne kažu da su njegovu smrti skrivali Avari. Doista je nevjerojatno da bi u ovo vrijeme avarska vlast sezala tako daleko na jug i da bi područje od Rijeke do Brseča potkraj 8. stoljeća priznavalo avarsko vrhovništvo, kao što misli Margetić 2000a, 79. Klaić 1975, 168 i Bertoša 2003, 120 tvrde da su Erika usmrtili Hrvati kao avarski saveznici, čime se približavaju Margetićevim stavovima (usp. i Brandt 1980, 231). No, čini se da u Erikovoj smrti treba vidjeti utjecaj Bizanta (Pohl 1988, 321, Goldstein 1992, 152; usp. i Budak 1994, 15).

⁹³ Margetić 2001a, 92-99. Pritom odbacuje mogućnost da bi avarska južna granica ležala na Savi jer je, kako smatra, ne potkrepljuju dovoljno brojni arheološki nalazi.

⁹⁴ Ovo priznaje i sâm Margetić 2001a, 98.

⁹⁵ Kovačević 1977, 92, Szentpéteri 2002, 105. Usp. i Piteša 2006b, 7-20 za nalaz iz Biskupije i za dva nalaza s nepoznatih dalmatinskih lokaliteta.

⁹⁶ Ondje je pronađena pozlaćena brončana pojasna garnitura, u blizini ranohrvatskih grobova (usp. Belošević 1980, 65, 97, Jurić 1981, 182, Szentpéteri 2002, 319).

⁹⁷ Usp. Suić 1977, 98.

⁹⁸ Ovo mišljenje bio je iznio još Šišić 1925, 678-680, proširio Kovačević 1966, 70-76, 1977, 92-93, a Grafenauer 1969, 48 mu je priznao stanovitu utemeljenost.

pati, providjeti opkopom, utvrditi), što prethodnoj argumentaciji sasvim jasno oduzima na uvjerljivosti.⁹⁹ Napokon, ne stoji sasvim niti tvrdnja o oskudnosti avarskih nalaza koji bi potkrijepili granicu Avarskog Kaganata na Savi.¹⁰⁰ Prividno malen broj takvih nekropola prvenstveno je posljedica toga što nema sustavnih arheoloških istraživanja. Ipak, i dosadašnji nalazi iz Međurječja omogućuju da se stvori zaključak o postojanju granice u srednjoj i donjoj Posavini (dakako, granicu ne treba razumjeti u strogom, suvremenom smislu riječi). Avarski se utjecaj širio i izvan tih okvira, zahvaćajući i u krajeve južno od Save, što je ovisilo o mjesnim prilikama. Upravo kao što je pojas između Soče i gornje Save tvorio granicu prema Italiji, tako je još i širi pojas u današnjoj Bosni i Hercegovini i manjim dijelom u gorskoj Hrvatskoj predstavljao crtu razdvajanja prema bizantskoj Dalmaciji i bizantskim saveznicima Hrvatima. Avari nikad nisu težili osvojiti krajeve južno od Save koji su im kao konjaničkom narodu bili i teško pristupačni. Otuda nije slučajno što se područje avarske vlasti i utjecaja poklapa s panonskim i peripanonskim prostorom.

U slovenskoj je historiografiji uvriježen stav da su Franci tijekom pohoda 791. godine prodrli samo u gornju Posavinu.¹⁰¹ Nasuprot tomu, prema nekima bi franačke snage napredovale sve do Sirmija, za koji se vodila i bitka.¹⁰² U hrvatskom povjesništvu uzima se da je Pipinova vojska nadirala preko današnjeg slovenskog i hrvatskog ozemlja, prodrijevši u avarsku Panoniju,¹⁰³ a sličan je zaključak iznesen i u srbijanskoj historiografiji.¹⁰⁴ Na prvi pogled teško je pomiriti i navode izvora. S jedne strane, donosi se vijest o uspješnoj bitki nakon čega se franački odredi vraćaju,¹⁰⁵ a opet pripovijeda se i da su opustošili i popalili avarsku zemlju jednako kao i franačke vojske na sjeveru čiji je pohod trajao 52 dana.¹⁰⁶ Stoga su neki istraživači ustvrdili da je drugi navod nepouzdaniji i da je u udaru južne franačke vojske pala sa-

⁹⁹ Usp. Suić 1977, 97-98, Goldstein 1995, 84.

¹⁰⁰ Margetić 2001a, 98 misli da bi se o granici moglo govoriti da u Slavoniji postoji više nekropola s konjaničkim grobovima. Na ovom mjestu nećemo ulaziti u raspravu o neodrživosti mišljenja kako konjanički grob nužno indicira da je riječ o ukopu Avara.

¹⁰¹ Usp. Grafenauer 1964, 406, Štih - Simoniti 2004, 53. Vidi i Hauptmann 1929, 337-338, Kos 1955, 97.

¹⁰² To je mišljenje 1904. godine izrazio S. Márki u *Szent Paulinus és az avarok* (usp. Sós 1973, 6, Bowlus 1995, 49).

¹⁰³ Šišić 1925, 302: preko Kranjske i južne Štajerske u jugozapadnu "Ugarsku" (zacijselo se misli Mađarska), Brandt 1980, 229-230: preko Istre, Slovenije i Hrvatske u Donju Panoniju, Goldstein 1995, 142: preko slovenskog i hrvatskog teritorija u avarsku državu.

¹⁰⁴ Kovačević 1977, 94: preko Krasa i Posavine u Panoniju.

¹⁰⁵ Karlovo pismo: *Et expoliaverunt ipsum va<l>lum et sederunt ibidem ipsa nocte vel in crastina usque hora diei tertia. Et acceptis spoliis reversi sunt in pace.*

¹⁰⁶ Lorschski godišnjaci, a. 791: (...) *et fecerunt ibi similiter, vastantes et incedentes terram illam, sicut rex fecit cum exercitu suo ubi ipse erat.*

mo jedna pogranična utvrda.¹⁰⁷ Iznesena je i pretpostavka da se zapravo radi-
lo o dvije navale: u prvoj u kolovozu pala bi pogranična utvrda, a u drugoj u
rujnu i listopadu Pipinova vojska bi prodrla dublje u Panoniju.¹⁰⁸ Kako se
čini, Pipinovo nadiranje nije bilo tako dalekosežno, ali ni sporedno kao što bi
se dalo pomisliti.¹⁰⁹ Može se pretpostaviti da je poglaviti cilj prodora s juga
bio iskušati jakost protivnika i zavarati ga u vezi s glavnim pravcem udara,
ali i učvrstiti franačke položaje u pograničnim oblastima.¹¹⁰ U napredovanju
su se franačke čete jamačno koristile starim rimskim cestovnim pravcem
kojim su i Avari stizali do Italije: od Akvileje preko Emone do Petoviona.¹¹¹
Vjerojatno je taj prostor mišljen pod "Ilirikom" koji se spominje u Lorsch-
skim godišnjacima,¹¹² iako je bilo izneseno mišljenje da se radi o brdovitim
predjelima između jadranske obale i Save.¹¹³ Prispjevši do nekadašnjeg pro-
metnog čvorišta u Petovionu, Franci su jamačno skrenuli u Podravlje, jer je
upravo uz Dravu vodila najvažnija južnopanonska kasnoantička prometnica,
koja je još mogla poslužiti za kretanje vojske.¹¹⁴ Ovdje bi počinjala "Pa-
nonija" iz Lorschskih godišnjaka. Zacijelo su u Podravlju franački odredi
naišli na prvo avarsko uporište, gradište s obrambenim nasipom (*vallum*).

Arheološki su nalazi upravo u varaždinskom, ludbreškom i koprivnič-
kom dijelu Podravine pokazali veću usredotočenost ostataka avarske i sla-

¹⁰⁷ Usp. Pohl 1988, 462, bilj. 52. Također i Deér 1967, 784.

¹⁰⁸ Margetić 2001a, 85-86 i bilj. 171. Riječ je o ničim potkrijepljenoj hipotezi jer se u
izvorima nigdje ne spominju dva Pipinova pohoda.

¹⁰⁹ Sós 1973, 6 ispravno naglašava da je južna vojska izvojevala najvažniju bitku cijelog
vojnog pothvata protiv Avara i osvojila važno avarsko uporište, iako ga ona smješta u samo
pograničje.

¹¹⁰ Usp. i Margetić 2001a, 84-85.

¹¹¹ Tako i Šišić 1925, 302. Margetić 2001a, 84 misli da je franačka vojska stupala od Tar-
satike do Senja i potom prema Sisku ili kroz Liku i dolinom Une u današnju Slavoniju.

¹¹² Moisačka kronika, a. 791 također spominje Ilirik, ali ne i Panoniju. Već je Kos 1902,
307, bilj. 3, 313, bilj. 3 ustvrdio da se pod pojmom "Ilirika" u ovom slučaju mogu skrivati
samo slovenske zemlje, što je prihvatio i Šišić 1925, 302, bilj. 10.

¹¹³ Margetić 2001a, 84. To ga je ponukalo da pravac kretanja franačke vojske pomakne
prema jugoistoku, do Tarsatike i Senja. No, teško je vjerovati da bi Franci umjesto već dobro
poznate, glavne prometnice prema Panoniji odabrali sporedan put koji ih je vodio kroz nesi-
gurna, brdska područja, pri čemu bi se dodatno udaljavali od oblasti koje su stajale pod njihov-
vom izravnom vlašću.

¹¹⁴ Ne čini se vjerojatnim da je Pipinova vojska napredovala u jugozapadnu Mađarsku
jer bi tada prilično odmaknula od polazišta i više ne bi djelovala u "pograničju" (*illa confinia*
iz Karlova pisma). Iz istog je razloga neprihvatljiva pretpostavka o nadiranju sve do Sirmija,
čime bi se vojska našla preduboko na neprijateljskom području. Jednako tako nisu uvjerljiva
mišljenja da su se Franci zadržali samo u gornjoj Posavini ili u uskom pograničnom pojasu,
budući da vrela ističu da je prodor izvršen u Ilirik i u Panoniju, a osim toga sam Karlo u svom
pismu jasno kaže da su se čete usmjerile u avarske krajeve (*perrexerunt infra fines ipsorum sc.*
Avarorum). Da su se franački odredi kretali Podravljem, dalo bi se zaključiti i na temelju toga
što su se Franci, kad god su to mogli, nastojali poslužiti velikim riječnim tokovima kakav je,
uz Dunav i Savu, nesumnjivo bila Drava (usp. Ančić 2000, 74, uz Bowlus 1995, 53).

venske materijalne kulture. Možda se u vezu s ovim pohodom može dovesti otkriće avarske sablje, dugog bojnog noža i sjekira iz okolice Koprivnice (vidi tablicu). Kad su franačke postrojbe svladale avarsku obranu i osvojile utvrdu, odlučile su se na povratak, što je možda bilo i unaprijed određeno. Budući da je južna vojska raspolagala manjim snagama, zacijelo je taktičkim planom bilo predviđeno da se ne udaljava odviše od franačkih granica i da ne napreduje dalje čim naiđe na otpor.¹¹⁵ Tijekom povlačenja Franci su ognjem i mačem poharali krajeve kojima su prolazili, očigledno u nakani da zastraše mjesno stanovništvo i pokažu potpunu nesposobnost avarske vlasti koja nije u stanju zaštititi svoje podanike.¹¹⁶

Nepovoljni učinci franačkog pohoda na unutrašnje prilike u Avarskom Kaganatu ubrzo su postali jasni. Trzavice su 795. godine prerasle u otvoren međusobni rat u kojem su poginula oba avarska poglavara, kagan i jugur. Još iste su se godine pred Karlom pojavili poslanici trećeg avarskog vrhovnika, tuduna, koji je ponudio da će se podvrgnuti franačkoj vlasti i prihvatiti kršćanstvo. Franački kralj, koji je od 793. godine bio zauzet vojevanjem protiv Sasa, što ga je odvučlo od avarskog rata,¹¹⁷ nije mogao ne iskoristiti ovu očiglednu slabost protivnika. Pripremu udara protiv Avara prepustio je furlanskom vojvodi Eriku koji je zasnovao prepad duboko u avarsko područje, a njegovu izvedbu povjerio slavenskom vođi Vojnomiru (*Wonomyrus*), odabranom za pothvat zacijelo stoga što je mogao predviđenu četvu dovesti do odredišta i poslužiti kao osoba za vezu s mjesnim slavenskim stanovništvom. Na čelu odreda sastavljena od ljudi furlanskog vojvode¹¹⁸ Vojnomir je u jesen 795. prodro do avarskog hringa u međurječju Dunava i Tise i dijelom ga opljačkao.¹¹⁹ Nakon ovog pothvata nestaje iz povijesnih zapisa. Taj je uspjeh

¹¹⁵ Karlo u pismu spominje svoju zapovijed da se južna franačka vojska (*illa scara nostra*) iz Italije (*de Italia*) usmjeri u dijelove Avarije (*pergere partibus Avariae*), ali i da se pritom zadrži na granicama (*in illa confinia res<i>dendum*). Iz ovoga proizlazi da je jedan od ciljeva bila i uspostava franačke vlasti u pograničju duž Save i Drave. Klaić 1975, 168 također govori o pripajanju dijela Posavine. Margetić 2001a, 88 iznosi mišljenje da je Pipinov pohod izuzeo od avarske vlasti i Posavinu i dalmatinske Hrvate.

¹¹⁶ Usp. i Pohl 1988, 317 u vezi s udarcem koji je zadobio ugled avarskih vlastodržaca budući da se nisu oprijeli franačkom prodoru. Tomu da su se Franci na povratku pozabavili i pustošenjem ne proturječi napomena iz Karlova pisma da su se vratili u miru (*reversi sunt in pace*). Time se zacijelo htjelo reći kako im se putem nitko više nije suprotstavio. Bowlus 1995, 49, 55 smatra da su Franci u napadu 791. godine uživali snažnu podršku Slavena nezadovoljnih avarskom vlašću, ali to povezuje s hipotezom o dubokom franačkom prodoru međurječjem Save, Drave i Dunava. Vjerojatnije je ipak da je prelazak pojedinih slavenskih skupina na franačku stranu bio posljedica pohoda.

¹¹⁷ Doduše, to ne znači nužno da su izostali manji upadi na avarsko područje kako bi se održao pritisak na Avare, iako izvori o tome ne javljaju (usp. Bowlus 1995, 54-55).

¹¹⁸ Vojvoda Erik vjerojatno nije osobno sudjelovao u napadu (usp. Csendes 1970, 100, Pohl 1988, 319, Bowlus 1995, 55; Ross 1945, 218, bilj. 3 ostavlja otvorenom mogućnost o njegovom osobnom sudjelovanju, dok ga Váczy 1972, 411 uzima kao činjenicu).

¹¹⁹ Avenarius 1974, 183 misli da je Vojnomir opljačkao jedan od najvažnijih avarskih hringova u srijemskoj Panoniji. No, nema sumnje da se radilo o sjedištu kagana (usp. Pohl 1988, 306-308).

otvorio širom vrata još opsežnijoj vojnoj akciji sljedeće godine. Dodatno je uvjerio i tuduna kako je pobjeda Franaka neupitna pa je on pohitao i osobno se pokoriti Karlu. U međuvremenu su u ljeto 796. postrojbe italskog kralja Pipina bez otpora napredovale u avarsko područje, vjerojatno ponovno Podravljem, glavnom južnopanonskom prometnicom koja je vodila prema Sirmiju.¹²⁰ Putem su im se pridružile bavarska i alamanska pojačanja koja je uputio Karlo Veliki.¹²¹ Vojska je zastala zacijelo u Srijemu, gdje je Pipin uz Dunav dao podići tabor.¹²² Ondje se ubrzo pojavio novi kagan, čiji je izbor po svemu sudeći bio ubrzan tudunovim otpadništvom, te se predao. Dio se Avara nije s tim pomirio nego se radije povukao preko Tise, očito u očekivanju daljnjeg razvoja događaja. Pipin je nato prešao Dunav¹²³ i usmjerio se prema tada već napuštenom avarskom hringu, temeljito ga je oplijenio i napoljetku razorio. Avarska je moć potpuno slomljena, premda volja za otpor nije bila sasvim skršena. Još neko vrijeme vodile su se borbe koje su pokazale svu ranjivost franačkog položaja u Panoniji sjeverno od Drave. Napokon, nakon neugodnih udaraca koje su Franci 799. i 802. godine pretrpjeli na bojnopolju, ugušena je pobuna pod tudunovim vodstvom i on se ponovno pokorio: osobno se zajedno s mnogim Slavenima i Avarima 803. godine predao sada već caru Karlu u Regensburgu. Panonija je konačno bila podvlašćena.¹²⁴ Južnopanonski prostor dospio je pod franačko gospodstvo

¹²⁰ Usp. Csentes 1970, 101. Bowlus 1995, 56 spominje Donju Panoniju. Za pregled mišljenja usp. Sós 1973, 7, bilj. 18. U ARF, a. 796 Panonija se i u vezi s Vojnomirovim upadom i s Pipinovim pohodom navodi u množini (*in Pannonias*), što upućuje na poznate dvije franačke Panonije, Gornju sjeverno od Drave i Donju južno od Drave. Kad se spominje Pipinov povratak s pohoda, isti izvor (ARF, a. 796) kaže da se on vraćao "iz Panonije" (*e Pannonia*). Komplementarni Einhardovi godišnjaci, a. 796 u oba slučaja imaju Panoniju u jednini (*de Pannonia, in Pannonia*). Čini se da se u ARF rabi množina kako bi se naglasila činjenica da su Vojnomir i Pipin djelovali na cijelom području koji je tada obuhvaćao Avarski Kaganat, a koji je poslije razdijeljen u dvije Panonije, pa se može s velikom vjerojatnošću pretpostaviti da su obojica prolazila Međurječjem odnosno budućom Donjom Panonijom. U ARF Panonija u jednini odnosi se na cijelu panonsku granicu, dok Einhardovi godišnjaci koriste dosljedno jedninu jer 796. godine razdioba na dvije Panonije nije još bila provedena (Sós 1973, 19).

¹²¹ Bowlus 1995, 55-56.

¹²² Pohl 1988, 319. U ARF, a. 796 stoji da je Pipin ocu uputio dva poslanstva: u prvom ga je izvjestio o dolasku kagana i ostalih avarskih prvaka, a u drugom mu javlja da je zauzeo hring. Očito je između tih događaja moralo proteći neko vrijeme. Lorschski godišnjaci, a. 796 kažu da je Pipin prešao Dunav i potom stigao do avarskog hringa, ostavljajući jasan dojam kako se to zbilo u jednom neprekinutom slijedu. Otuda se može zaključiti da je Pipin sa svojim četama proboravio kratko vrijeme s desne obale Dunava, a nakon što je primio kaganovu predaju, prebacio se preko rijeke i stigao do hringa.

¹²³ Csentes 1970, 101 misli da je to učinio kod ušća Save. Ako se prethodno kretao uz Dunav, nekadašnjom rimskom cestom uz limes, što je možda i vjerojatnije s obzirom na franačku naviku da se služe riječnim tokovima u vojne svrhe, mogao je prelazak obaviti i na ranijoj točci. Tomićić 2000b, 151 drži da se poslužio prijelazom kod Iloka.

¹²⁴ O slomu Avarskog Kaganata usp. Deér 1967, 785-792, Avenarius 1974, 183-186, Wolfram 1987, 258-260, Pohl 1988, 318-323. Sumarno Budak 2001, 64-74. Franačke su vlasti 805. godine uspostavile vazalnu avarsku kneževinu koja je obuhvatila područje Panonije

vjerojatno još 796. godine. Čini se da su se tamošnji Slaveni i Avari bez osobitog protivljenja podvrgnuli franačkom vrhovništvu, a nisu bili ni jače zahvaćeni ustankom koji je predvodio tudun, budući da su se borbe vodile na prostoru sjeverno od Drave.¹²⁵ Doduše, s franačkoga gledišta potpuno je pokoravanje cijele Panonije uslijedilo uistinu tek poslije gušenja te pobune.¹²⁶ Pod novim su vlastodržcima južnu Panoniju zahvatili novi tijekovi, a vladavinski sustav koji su zaveli Franci potrajao je sve do početka 10. stoljeća i mađarskih provala.

Zaključak

Smještanje Avara u Karpatsku kotlinu imalo je dalekosežne posljedice po istočnorimsku vlast u jugoistočnoj Europi, navlastito u južnoj Panoniji koja se i prva našla na udaru. Avari su u otprilike dva desetljeća dokrajčili ostatke ionako uglavnom nominalnog istočnorimskog vrhovništva u Međurječju. Ključni trenutak bio je pad Sirmija pod avarsko gospodstvo, čime su nestali i posljednji izgledi da će opstankom toga uporišta otupjeti oštrica daljnjih avarskih nasrtaja. Upravo stoga je gubitak Sirmija, štoviše kalvarija Sirmijaca jetko odjeknula u svijesti Bizantinaca, o čemu svjedočanstvo pružaju ponajprije suvremeni povijesni zapisi u kojima se ističe važnost i znamenitost toga za Carstvo izgubljenoga grada. Štedru su uspomenu na to bizantski kroničari sačuvali sve do 12. stoljeća.

Zasjevši i na južnopanonskom prostoru, Avari su, koliko se može prosuditi, oblikovali ovo područje kao svojevrstu predstražu svojim središnjim panonskim posjedima. Dosada utvrđeni arheološki lokaliteti, na kojima je moguće pretpostaviti nalaze koji su bili u uporabi kod Avara (ili nositelja avarskog identiteta), pružaju zaokruženu sliku o strateškom smještaju avarskih uporišta u blizini povoljnih riječnih prijelaza i na križištima putova, u čemu se jasno uočava dosljednost u zaposjedanju ključnih položaja, a ujedno ocrtavaju i rasprostranjenost avarske vlasti na južnopanonskom prostoru.

zapadno od Dunava i uz neophodnu franačku potporu potrajala do 828. godine (usp. i Sós 1973, 21-22, Bóna 1985b, 158).

¹²⁵ Umirenosti Međurječja zacijelo su pridonijeli i pohodi vojvode Erika i kralja Pipina 797. godine u Panoniji (usp. Pohl 1988, 320). Na taj zaključak upućuje i činjenica što je furlanski vojvoda 799. godine mogao ratovati protiv bizantskog priobalja u Liburniji. Goldstein 1995, 143 misli da su među Slavenima i Avarima koji su se podložili Karlu 803. godine u Regensburgu (Einhardovi godišnjaci, a. 803) bili i Slaveni iz panonske Hrvatske. No, iz konteksta ove vijesti slijedi da je riječ o Slavenima i Avarima u tudunovoj pratnji, što isključuje sudjelovanje slavenskih i avarskih skupina južno od Drave. Ipak, čini se da je i donjopanonski knez morao izraziti pokornost, ako je suditi po jednoj drugoj vijesti (vidi sljedeću bilješku).

¹²⁶ Ovo bi se možda dalo iščitati iz navoda u Lobbeskim godišnjacima, a. 803 da je 803. godine pod Karlovu vlast svedena Panonija zajedno sa susjednim kneževinama (*cum finitimis regnis*). To bi značilo i da je u Međurječju do toga vremena već uspostavljena vazalna slavenska kneževina (usp. Wolfram 1987, 267). Tomičić 2000b, 158 računa franačko pripajanje Međurječja i postanak Donjopanonske kneževine tek od Aachenskog mira 812. godine.

Dok je za prvo razdoblje avarske vlasti u Panoniji svojstveno odsutnost avarskih naselja u najvećem dijelu unutrašnjosti Međurječja, srednje je avarsko razdoblje (posljednja četvrtina 7. i prva petina 8. stoljeća) vidjelo sve izrazitiije naseljavanje, pa su južnu Panoniju tada mnogo snažnije zahvatili poplacijski tijekovi.

Od 70-ih godina 8. stoljeća avarski su vlastodršci sve nespokojnije promatrali kako se franačka vlast primiče njihovim zapadnim i jugozapadnim granicama. Doduše, Francima su tada mogli suprotstaviti tek blijedi spomen na nekadašnju snagu kojom su u šahu držali Bizantsko Carstvo. Franački vojni pohod koji je za cilj imao uništenje avarske države započeo je u kolovozu 791. godine. Južnim pravcem prodora koji je polazio iz Italije Franci su stigli u Podravinu i jamačno nakon manjeg sukoba povukli se u Italiju. Glavna je svrha južnog udara bila po svoj prilici iskušati snagu protivnika i zavarati ga u vezi s glavnim, sjevernim pravcem navale (njime je zapovijedao osobno Karlo Veliki na čelu dviju vojska), ali i učvrstiti franačke položaje u pograničnim oblastima. Uspjeh slavenskog vođe Vojnomira u jesen 795., kad je dospio sve do avarskog hringa u međurječju Dunava i Tise i djelom ga opljačkao, širom je otvorio vrata prodoru koji su u ljeto 796. poduzele postrojbe italskoga kralja Pipina, bez otpora napredujući u avarsko područje, vjerojatno ponovno Podravljem, glavnim južnopanonskim prometnim smjerom koji je vodio prema Sirmiju. Na tom je pohodu Pipin primio i predaju avarskog kagana, razorivši utvrđeno središte Avara, njihov hring. Međurječje je jamačno već tada potpalo pod franačko gospodstvo, no konačno pokoravanje avarske Panonije dogodilo se 803. godine nakon što je skršena pobuna koju je protiv franačkog vrhovništva podigao dio Avara. Od tog je vremena Panonija bila uklopljena u franački vladavinski sustav i oblikovana je u istočno pograničje franačke veldržave.

Bibliografija

Pokrate

AAntH: *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae*, Budimpešta

AArchH: *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*, Budimpešta

AH: *Acta Histriae*, Koper - Milje

AÖAW: *Anzeiger der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse*, Beč

AP: *Arheološki pregled*, Beograd

ArchJug: *Archaeologia Iugoslavica*, Beograd

ARR: *Arheološki radovi i rasprave HAZU*, Zagreb

AV: *Arheološki vestnik*, Ljubljana

- AZZRO: *Anali Zavoda za znanstveni rad u Osijeku*, Osijek
- BAASJB: *Bilten - Amaterska arheološka sekcija jugozapadne Bačke*, Odžaci
- BSI: *Balcanoslavica*, Prilep
- BSt: *Balkan Studies*, Tesalonika
- CFHB: *Corpus fontium historiae Byzantinae*, Washington - Berlin - Beč - Tesalonika - Bruxelles - Rim
- CSHB: *Corpus scriptorum historiae Byzantinae*, Bonn
- ESA: *Eurasia Septentrionalis Antiqua*, Helsinki
- FA: *Folia Archaeologica*, Budimpešta
- FHG: *Fragmenta historicorum Graecorum*, Pariz
- GGMS: *Godišnjak Gradskog muzeja Sisak*, Sisak
- GIDNS: *Glasnik Istorijškog društva Novi Sad*, Novi Sad
- GZMA: *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu - Arheologija*, Sarajevo
- HA: *Histria Antiqua*, Pula
- HBN: *Hamburger Beiträge zur Numismatik*, Hamburg
- IČ: *Istorijški časopis*, Beograd
- LjJAZU: *Ljetopis Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, Zagreb
- MAI: *Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften*, Budimpešta
- MET: *Migracijske i etničke teme*, Zagreb
- MGH AA: *Monumenta Germaniae Historica Auctores Antiquissimi*, Berlin
- MGH EKE: *Monumenta Germaniae Historica Eppistolae Karolini aevi*, Berlin
- MGH EP: *Monumenta Germaniae Historica Epistolae*, Berlin
- MGH SS: *Monumenta Germaniae Historica Scriptores*, Hannover
- MGH SSRG: *Monumenta Germaniae Historica Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum ex Monumentis Germaniae historicis separatim editi*, Hannover
- MVj: *Muzejski vjesnik. Glasilo muzeja sjeverozapadne Hrvatske, varia loca*
- OA: *Opuscula archaeologica*, Zagreb
- ObHAD: *Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva*, Zagreb
- PIAZ: *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu*, Zagreb
- RH: *Revue historique*, Pariz
- RJAZU: *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, Zagreb
- RRPZZd: *Radovi Razdjela povijesnih znanosti Filozofskog fakulteta Zadar*, Zadar
- OsZ: *Osječki zbornik*, Osijek
- PdZ: *Podravski zbornik*, Koprivnica
- SHP: *Starohrvatska prosvjeta*, 3. serija, Zagreb / Split
- ΣΚΒΕ: *Σύμμεκτα Κέντρου Βυζαντινῶν Ερευνῶν* (Zbornik Centra za bizantska istraživanja), Tesalonika
- SSlav: *Scrinia Slavonica*, Slavonski Brod

SymMog: *Internationales kulturhistorisches Symposion Mogersdorf*, varia loca

UH: *Unsere Heimat*, Beč

VAMZ: *Vjesnik arheološkog muzeja u Zagrebu*, 3. serija, Zagreb

VHAD n. s.: *Vjesnik Hrvatskoga arheološkoga društva*, nova serija, Zagreb

VMKH: *Vijesti muzealaca i konzervatora Hrvatske*, Zagreb

VVM: *Vesnik Vojnog muzeja JNA*, Beograd

ZČ: *Zgodovinski časopis*, Ljubljana

ZFO: *Zeitschrift für Ostforschung*, Marburg - Lahn

ZHZ: *Zbornik Historijskog zavoda JAZU*, Zagreb

ZRVI: *Zbornik radova Vizantološkog instituta*, Beograd

Izvori

ARF: *Annales regni Francorum inde ab a. 741 usque ad a. 829 qui dicuntur Annales Laurissenses Maiores et Einhardi*, eds. G. H. Pertz - F. Kurze, [MGH SSRG 6], Hannover 1895.

Einhard, *Život Karla Velikog*: Einhard, *Vita Karoli Magni*, ed. O. Holder-Egger, [MGH SSRG 25], Hannover ⁶ 1911.; latinsko izdanje s hrvatskim prijevodom *Život Karla Velikog*, prijevod Z. Sikirić, uvodni tekstovi i komentar L. Čoralić - I. Goldstein - Z. Sikirić, [Biblioteka Latina & Graeca; knj. 34], Zagreb 1992.

Einhardovi godišnjaci: *Annales Laurissenses maiores et Einhardi Annales*, ed. G. H. Pertz, [MGH SS 1], Hannover 1826., 124-218

Ennodius, *Panegyricus dictus clementissimo regi Theoderico*, u: *Magni Felicis Ennodi Opera*, ed. F. Vogel, [MGH AA 7], Berlin 1885., 203-214

Euagrije Sholastik: *The Ecclesiastical History of Evagrius with Scholia*, eds. J. Bidez - L. Parmentier, London 1898. (pretisak Amsterdam 1964.)

Grgur I. Veliki: Gregorius I Papa, *Registrum epistolarum I-II (libri I-XIV)*, eds. P. Ewald - L. M. Hartmann, [MGH EP], Berlin 1891.-1899.

Ivan Biklarski: *Iohannis abbatis Biclarenensis chronica a. DLXVII-DXC*, ed. Th. Mommsen, [MGH AA 11, Chronica minora 2], Berlin 1894., 207-220

Ivan Efeški: John of Ephesus, *Ecclesiastical History*, ed. E. W. Brooks, [CSCO 106, SS 55], Louvain 1936.

Ivan Lidski, *O poglavarstvima*: Ioannes Lydus, *De magistratibus populi Romani*, u: Ioannes Lydus. On powers or the magistracies of the Roman state, ed. A. C. Bandy, Philadelphia 1983.

Ivan Zonara: *Ioannis Zonarae epitome historiarum libri XIII-XVIII*, ed. Th. Büttner-Wobst, [CSHB 50], Berlin 1897.

Karlovo pismo: *Epistola Karoli Magni* Nr. 20, ed. E. Dümmler, [MGH EKE 2], Berlin 1895., 528-529

Kedren: Georgius Cedrenus, *Compendium historiarum I-II*, ed. I. Bekker, [CSHB], Bonn 1838.-1839.

- Konstantin Porfirogenet, *O upravljanju Carstvom*: Constantine Porphyrogenitus, *De administrando imperio*, ed. G. Moravcsik, [CFHB 1 (= Dumbarton Oaks Texts 1), Series Vasingtoniensis], Washington² 1967.
- Lobbeski godišnjaci: *Annales Lobienses*, ed. G. H. Pertz, [MGH SS 2], Hannover 1829., 192-195, 209-211
- Lorschski godišnjaci: *Annales Laureshamenses*, ed. G. H. Pertz, [MGH SS 1], Hannover 1826., 19-60
- Menandar: Menander Protector, *Fragmenta*, u: R. C. Blockley, *The History of Menander the Guardsman. Introductory Essay, Text, Translation and Historiographical Notes*, [ARCA. Classical and Medieval Texts, Papers and Monographs 7], Liverpool 1985., 40-249
- Mihael Sirijac: Michael Syrus, *Chronicon*, u: *Chronique de Michel le Syrien, Patriarche Jacobite d'Antioch (1166-1199)* II, ed. J. B. Chabot, Pariz 1901. (pretisak Bruxelles 1969.)
- Moisačka kronika: *Chronicon Moissiacense*, ed. G. H. Pertz, [MGH SS 1], Hannover 1826., 280-313
- Ps.-Pavao Đakon: Paulus Winfridus Diaconus, *Historia Miscella* [Incertus], u: *Patrologia Latina* 95, ed. J.-P. Migne, Pariz 1865., cols. 743-1144
- Teofan: Theophanes, *Chronographia* I, ed. C. de Boor, Leipzig 1883. (pretisak Hildesheim 1963.)
- Teofan Bizantinac: Theophanes Byzantios, *Fragmenta*, eds. C. Müller - Th. Müller, u: FHG 4, Pariz 1868., 270-271
- Teofilakt Simokata: *Theophylacti Simocattae historiae*, ed. C. de Boor, corr. P. Wirth, Stuttgart 1972.
- Uskrsna kronika: Chronicon Paschale*, rec. L. Dindorf, [CSHB 16-17], Bonn 1832.
- Viktor Tununski: Victor Tonnennensis, *Chronica*, ed. Th. Mommsen, [MGH AA 11, *Chronica minora* 2], Berlin 1894., 184-206
- Život Ludovikov*: Anonymus, *Vita Hludovici*, ed. G. H. Pertz, [MGH SS 2], Hannover 1829., 604-648

Literatura

- ALFÖLDI 1934: A. Alföldi, Zur historischen Bestimmung der Awarenfunde, *ESA* 9 (1934.), 285-307
- ANČIĆ 2000: M. Ančić, U osvjetloženje novog doba. Karolinško carstvo i njegov jugoistočni obod, u: Milošević 2000, 70-103 (= Ančić 2001, 8-39)
- ANČIĆ 2001: M. Ančić, *Hrvatska u karolinško doba*, [Muzej hrvatskih arheoloških spomenika - Split, Katalozi i monografije 9], Split 2001.
- AVENARIUS 1974: A. Avenarius, *Die Awaren in Europa*, Amsterdam - Bratislava 1974.
- BALAŽIĆ - VÁNDOR 1996: J. Balažić - L. Vándor (ur.), *Ljudje ob Muri. Zbornik referatov mednarodne znanstvene konference v Lendavi, 10. - 12. maj 1995*, Murska Sobota - Zalaegerszeg 1996.

- BARADA 1952: M. Barada, Hrvatska dijaspora i Avari, *SHP* 2 (1952.), 7-17
- BARIŠIĆ 1955: F. Barišić, Vizantiski Singidunum, *ZRVI* 4 (1955.), 1-14
- BARIŠIĆ - MARKOVIĆ 1955: F. Barišić - M. Marković, Teofilakt Simokata, u: VIINJ I, 103-126
- BATOVIĆ 1981: Š. Batović (ur.), *Nakit na tlu sjeverne Dalmacije od prapovijesti do danas*, [Katalog izložbe], Zadar 1981.
- BELOŠEVIĆ 1980: J. Belošević, *Materijalna kultura Hrvata od VII do IX stoljeća*, Zagreb 1980.
- BENAC 1969: A. Benac (ur.), *Simpozijum "Predslavenski etnički elementi na Balkanu u etnogenezi južnih Slovena, Mostar 1968*, [Posebna izdanja XII. Centar za balkanološka ispitivanja; knj. 4], Sarajevo 1969.
- BERTOŠA 2003: M. Bertoša, Istra od 6. do 10. stoljeća, u: Šanjek 2003, 115-134
- BEUMANN - SCHRÖDER 1985: H. Beumann - W. Schröder (ur.), *Frühmittelalterlichen Ethnogenese im Alpenraum*, [Nationes. Historische und philologische Untersuchungen zur Entstehung der europäischen Nationen im Mittelalter; sv. 5], Sigmaringen 1985.
- BLOCKLEY 1985: R. C. Blockley, Bilješke uz R. C. Blockley, *The History of Menander the Guardsman. Introductory Essay, Text, Translation and Historiographical Notes*, [ARCA. Classical and Medieval Texts, Papers and Monographs 7], Liverpool 1985., 251-294
- BOJČIĆ 1984: Z. Bojčić, Pregled istraživanja i rasprostranjenosti ranosrednjovjekovnih arheoloških nalaza u istočnoj Slavoniji i Baranji, u: Majnarić-Pandžić 1984, 211-222
- BÓNA 1981: I. Bóna, Das erste Auftreten der Bulgaren im Karpatenbecken. Probleme, Angabe und Möglichkeiten, u: Káldy-Nagy 1981, 79-112
- BÓNA 1985a: I. Bóna, Ein asiatisches Reitervolk an der mittleren Donau, u: Meier-Arendt 1985, 5-20
- BÓNA 1985b: I. Bóna, Die Verwaltung und die Bevölkerung des karolingischen Pannoniens im Spiegel der zeitgenössischen Quellen, *MAI* 14 (1985.), 149-160
- BÓNA 1995: I. Bóna, Gli Avari. Un popolo dell'Oriente nell'Europa altomedioevale, u: Menis 1995, 13-47
- BÖSENDORFER 1952: J. Bösendorfer, Istočna granica Tomislavove, Krešimirove i Zvonimirove Hrvatske u savsko-dravskom interamniju, *RJAZU* 286 (1952.), 143-170
- BOWLUS 1995: Ch. R. Bowlus, *Franks, Moravians, and Magyars. The Struggle for the Middle Danube, 788-907*, Philadelphia 1995.
- BRANDT 1980: M. Brandt, *Srednjovjekovno doba povijesnog razvitka*, Zagreb 1980.
- BRATOŽ 2008: R. Bratož, Podoba poznoantičnega Ilirika v historiografiji pozne antike in srednjega veka, u: Valenčič 2008, 293-321
- BRAUNFELS 1967: W. Braunfels (ur.), *Karl der Grosse. Lebenswerk und Nachleben I*, Düsseldorf³ 1967.

- BRATOŽ 2000: R. Bratož (ur.), *Slovenija in sosednje dežele med antiko in karolinško dobo. Začetki slovenske etnogeneze / Slowenien und die Nachbarländer zwischen Antike und karolingischer Epoche. Anfänge der slowenischen Ethnogenese I*, [Situla 39], Ljubljana 2000.
- BRUNŠMID 1893: J. Brunšmid, Eine griechische Ziegeleinschrift aus Sirmium, *Eranos Vindobonensis I*, Beč 1893, 331-333
- BRUNŠMID 1901: J. Brunšmid, Arheološke bilješke iz Dalmacije i Panonije IV, *VHAD* n. s. 5 (1901.), 87-168
- BUDAK 1994: N. Budak, *Prva stoljeća Hrvatske*, Zagreb 1994.
- BUDAK 2001: N. Budak, *Karlo Veliki: Karolinzi i Hrvati*, [Scintillae Stephano Gunjaca dicatae 5], Split 2001.
- BUDAK - RAUKAR 2006: N. Budak - T. Raukar, *Hrvatska povijest srednjeg vijeka*, Zagreb 2006.
- BULAT 1968: M. Bulat, Neki nalazi ranog srednjeg vijeka iz Osijeka, *SHP* 10 (1968.), 11-21
- BULAT 1969: M. Bulat, Topografska istraživanja limesa u Slavoniji i Baranji, *OsZ* 12 (1969.), 39-52
- BUNTAK 1996: F. Buntak, *Povijest Zagreba*, priredio M. Švab, Zagreb 1996.
- BURKOWSKY 1999: Z. Burkowsky, *Sisak u prapovijesti, antici i starohrvatskom dobu*, [Katalog izložbe], Sisak 1999.
- BURY 1958: J. B. Bury, *History of the Later Roman Empire (from the Death of Theodosius I to the Death of Justinian A.D. 395 to A.D. 565) II*, New York 1958.
- BUZOV 2004: M. Buzov, Problem povijesnog kontinuiteta i diskontinuiteta u Sisciji, u: Pelc 2004, 463-468
- CHRISTIE 1998: N. Christie, *The Lombards. The Ancient Longobards*, [The Peoples of Europe], Oxford - Malden 1998.
- CHRYSOS 1987: E. Chrysos, Die Nordgrenze des byzantinischen Reiches im 6. bis 8. Jahrhundert, u: Hänsel 1987, 27-40
- CSALLÁNY 1956: D. Csallány, *Archäologische Denkmäler der Awarenzeit in Mitteleuropa. Schriftum und Fundorte*, Budimpešta 1956.
- CSENDES 1970: P. Csendes, Zu den Awarenkriege unter Karl dem Grosse, *UH* 41/3 (1970.), 93-107
- DAIM 2000: F. Daim (ur.), *Die Awaren am Rand der byzantinischen Welt. Studien zu Diplomatie, Handel und Technologietransfer im Frühmittelalter / The Avars on the Border of the Byzantine World. Diplomacy, Trade and the Transfer of Technology in the Early Middle Ages*, [Monographien zur Frühgeschichte und Mittelalterarchäologie 7], Innsbruck 2000.
- DAIM 2000a: F. Daim, "Byzantinische" Gürtelgarnituren des 9. Jahrhunderts, u: Daim 2000, 77-204
- DAVISON - GAFFNEY - MARIN 2006: D. Davison - V. Gaffney - E. Marin, *Dalmatia. Research in the Roman Province 1970-2001. Papers in honour of J. J. Wilkes*, [BAR International Series 1576], Oxford 2006.

- DEÉR 1967: J. Deér, Karl der Große und er Untergang des Awarenreiches, u: Braunschweig 1967, 719-791
- DEMO 1996: Ž. Demo, *Vukovar - Lijeva bara*, [Katalog izložbe], Zagreb 1996.
- DIMITRIJEVIĆ 1963: D. Dimitrijević, Zemun Polje, Zemun - rimsko naselje i nekropola iz Seobe naroda, *AP* 5 (1963.), 106-108
- DIMITRIJEVIĆ 1965: D. Dimitrijević, Rad Narodnog muzeja Zemun na istraživanju rimskog limesa u Sremu tokom 1965. godine, *AP* 7 (1965.), 149-156
- DIMITRIJEVIĆ 1966: Danica Dimitrijević, Der Fund von Zemun Polje im Lichte der spätawarenzeitlichen Problematik, *Archlug* 7 (1966.), 53-76
- DIMITRIJEVIĆ 1967: D. Dimitrijević, Periodizacija ranog srednjeg veka u jugoslovenskom Podunavlju, u: Tasić 1967, 229-236
- DIMITRIJEVIĆ 1961: D. Dimitrijević, Brdašica - Vojka - Stara Pazova, nekropola, *AP* 3 (1961.), 116-120
- DIMITRIJEVIĆ 1967: D. Dimitrijević, Periodizacija ranog srednjeg veka u jugoslovenskom Podunavlju, u: Tasić 1967, 229-236
- DIMITRIJEVIĆ 1971: D. Dimitrijević, Brdašica près de Vojka, nécropole avare, u: Novak 1971, 160-161
- DIMITRIJEVIĆ 1957: S. Dimitrijević, Četiri groba iz novootkrivene slavenske nekropole u Otoku kod Vinkovaca s posebnim osvrtom na naušnice lunulastozvezdolikog tipa, *OA* 2 (1957.), 21-38
- DIMITRIJEVIĆ 1966: S. Dimitrijević, *Rezultati arheoloških iskopavanja na području vinkovačkog muzeja od 1957. do 1965. g. - Prehistorija i srednji vijek*, [Acta Musei Cibalensis I], Vinkovci 1966.
- DIMITRIJEVIĆ 1979: S. Dimitrijević, Arheološka topografija i izbor arheoloških nalaza s vinkovačkog tla, u: *Corolla memoriae Iosepho Brunšmid dicata*, [Izdanja Hrvatskog arheološkog društva; sv. 4], Vinkovci 1979., 133-276
- DIMITRIJEVIĆ - KOVAČEVIĆ - VINSKI 1962: D. Dimitrijević - J. Kovačević - Z. Vinski, *Seoba naroda. Arheološki nalazi jugoslovenskog Podunavlja*, Zemun 1962.
- DIMITRIJEVIĆ - KOVAČEVIĆ - VINSKI 1978: D. Dimitrijević - J. Kovačević - Z. Vinski, *Problemi seobe naroda u Karpatskoj kotlini. Saopštenja sa naučnog skupa 13.-16. decembra 1976.*, Novi Sad 1978.
- DIZDAR 1999: M. Dizdar, Rani srednji vijek, u: Dizdar - Iskra-Janošić - Krznarić Škrivanko 1999, 65-71
- DIZDAR - ISKRA-JANOŠIĆ - KRZNARIĆ ŠKRIVANKO 1999: M. Dizdar - I. Iskra-Janošić - M. Krznarić Škrivanko, *Vinkovci u svijetu arheologije*, Vinkovci 1999. (= M. Dizdar - I. Iskra-Janošić - M. Krznarić Škrivanko, *Iz kolijevke rimskih careva. Vinkovci u svijetu arheologije*, Vinkovci - Zagreb 2002.)
- DURMAN 2006: A. Durman (ur.), *Stotinu hrvatskih nalazišta*, Zagreb 2006.
- DUVAL - OCHSENSCHLAGER - POPOVIĆ 1982: N. Duval - E. L. Ochsen-schlager - V. Popović, *Sirmium IV - Recherches archéologiques en Syrmie*, Beograd 1982.

- DUVAL - POPOVIĆ 1978: N. Duval - V. Popović, *Études de numismatique danubienne. Sirmium VIII - Recherches archéologiques franco-yougoslaves à Sirmium*, Rim - Beograd 1978.
- ERCEGOVIĆ-PAVLOVIĆ 1974: S. Ercegović-Pavlović, Avarski konjanički grob iz Mandelosa, *Starinar* 24-25 (1973. - 1974.), 107-113
- ERCEGOVIĆ-PAVLOVIĆ 1982: S. Ercegović-Pavlović, An Avarian Equestrian Grave from Mandjelos, u: Duval - Ochsenschlager - Popović 1982, 49-54
- FELETAR - PETRIĆ 2000: D. Feletar - H. Petrić, *Povijest Torčeca*, [Bibliotheka Historia Croatica; knj. 21], Torčec 2000.
- FERJANČIĆ 1959: B. Ferjančić, Konstantin Porfirogenet, u: VIINJ II, 1959.
- FERJANČIĆ 1969: B. Ferjančić, Sirmijum u doba Vizantije, u: Prica 1969, 33-58
- FERJANČIĆ 1984: B. Ferjančić, Invasions et installation des Slaves dans les Balkans, u: *Villes et peuplement dans l'Illyricum protobyzantin. Actes du colloque organisé par l'École française de Rome (Rome, 12-14 mai 1982)*, [Collection de l'École française de Rome 77], Rim 1984., 85-108
- FILIPEC 1997: K. Filipec, Đakovo - Župna crkva, treća godina zaštitnih arheoloških iskopavanja *OA* 21 (1997.), 239-241
- FILIPEC 2001: K. Filipec, Nekoliko novih ranosrednjovjekovnih nalaza iz Siska i kratak osvrt na druge istovremene nalaze, *GGMS* 2 (2001.), 89-107
- FILIPEC 2003: K. Filipec, Kasnoavarski ukrasni okov (falera) u obliku veprove glave iz Siska, *GGMS* 3-4 (2002. - 2003.), 117-146
- FINE 1983: J. V. A. Fine, *The Early Medieval Balkans. A Critical Survey from the Sixth to the Late Twelfth Century*, Ann Arbor 1983.
- FRITZE 1979: W. H. Fritze, Zur Bedeutung der Awaren für die slawische Ausdehnungsbewegung im frühen Mittelalter, *ZFO* 28 (1979.), 498-548
- GAČIĆ 1988: D. Gačić, Keramički nalazi iz nekropole u Mandelosu, *GIDNS* 15 (1988.), 108-111
- GARAM 1982: É. Garam, Der Fund von Vörösmart im archäologischen Nachlaß der Awarenzeit, *FA* 33 (1982), 187-209
- GARAM 1993: É. Garam, *Katalog der awarenzeitlichen Goldgegenstände und der Fundstücke aus den Fürstengräbern im Ungarischen Nationalmuseum*, [Catalogi Musei Nationalis Hungarici. Series Archaeologica 1], Budimpešta 1993.
- GÖCKENJAN 1993: H. Göckenjan, Die Landnahme der Awaren aus historischer Sicht, u: Müller-Wille - Schneider 1993, 275-302
- GOLDSTEIN 1992: I. Goldstein, *Bizant na Jadranu. Bizant na Jadranu od Justinijana I. do Bazilija I.*, [Biblioteka Latina et Graeca. Radovi; knj. 13], Zagreb 1992.
- GOLDSTEIN 1995: I. Goldstein, *Hrvatski rani srednji vijek*, Zagreb 1995.
- GRAČANIN 2006: H. Gračanin, Goti i južna Panonija, *SSlav* 6 (2006.), 83-126
- GRAČANIN 2007: H. Gračanin, Gepidi, Heruli, Langobardi i južna Panonija, *SSlav* 7 (2007.), 7-64
- GRAČANIN 2008: H. Gračanin, Slaveni u ranosrednjovjekovnoj južnoj Panoniji, *SSlav* 8 (2008.), 13-54

- GRAFENAUER 1951: B. Grafenauer, Nekaj vprašanj iz dobe naseljavanja južnih Slovanov, ZČ 4-5 (1950. - 1951.), 23-126
- GRAFENAUER 1952: B. Grafenauer, *Ustoličevanje koroških vojvod in država karantanskih Slovencev*, [Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Razred za zgodovinske in družbene vede, Dela 7], Ljubljana 1952.
- GRAFENAUER 1964: B. Grafenauer, *Zgodovina slovenskega naroda I: Od naselitve do uveljavljanja frankovskega feudalnega reda (z uvodnim pregledom zgodovine slovenskega ozemlja do naselitve alpskih Slovanov)*, Ljubljana ² 1964.
- GRAFENAUER 1969: B. Grafenauer, Proces doseljavanja Slovena na zapadni Balkan i u Istočne Alpe, u: Benac 1969, 29-55
- GRIMES 1982: K. J. Grimes, An Analysis of a Human Cranium from an Avar Burial near Sirmium, u: Duval - Ochsenschlager - Popović 1982, 57-58
- GUŠTIN 2002: M. Guštin (ur.), *Zgodnji Slovani: zgodnj srednjeveška lončenina na obrobju vzhodnih Alp / Die frühen Slawen: frühmittelalterliche Keramik am Rand der Ostalpen*, Ljubljana 2002.
- HÄNSEL 1987: B. Hänsel (ur.), *Die Völker Südosteuropas im 6. bis 8. Jahrhundert*, [Südosteuropa Jahrbuch 17], München - Berlin 1987.
- HAUPTMANN 1915: Lj. Hauptman, Politische Umwälzungen unter den Slowenen vom Ende des sechsten Jahrhunderts bis zur Mitte des neunten, *MIÖG* 36 (1915.), 229-287
- HAUPTMANN 1928: Lj. Hauptmann, Les Rapports des Byzantines avec les Slaves et les Avars pendant la seconde moitié du VIe siècle, *Byzantion* 4 (1927. - 1928.), 137-170
- HAUPTMANN 1929: Lj. Hauptmann, Entstehung und Entwicklung Krains, u: Jaksch - Wutte - Hauptmann - Mell - Pirchegger 1929, 305-484
- HERŠAK - SILIĆ 2002: E. Heršak - A. Silić, Avari: osvrt na njihovu etnogenezu i povijest, *MET* 18/2-3 (2002.), 197-224
- ISKRA-JANOŠIĆ 1997: I. Iskra-Janošić, Vinkovci od neolitika do srednjega vijeka tragom arheoloških nalaza, u: *Znanstveni skup prigodom 250. obljetnice Vukovarsko-srijemske županije*, [Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Centar za znanstveni rad u Vinkovcima, Posebna izdanja 9], Vinkovci 1997., 267-291
- ISKRA-JANOŠIĆ 2005: I. Iskra-Janošić, *Vinkovci u antici i srednjem vijeku*, Vinkovci 2005.
- ISKRA-JANOŠIĆ 2006: I. Iskra-Janošić, Vinkovci - srednji vijek, u: Durman 2006, 292-293
- IVANIČEK 1949: F. Ivaniček, Istraživanje nekropole ranog srednjeg vijeka u Bijelom Brdu, *LjJAZU* 55 (1949.), 111-144
- JAKSCH - WUTTE - HAUPTMANN - MELL - PIRCHEGGER 1929: A. von Jaksch - M. Wutte - L. Hauptmann - A. Mell - H. Pirchegger, *Erläuterungen zum Historischen Atlas der Österreichischen Alpenländer I/4: Kärnten, Krain, Görz und Istrien*, Beč 1929.
- JARNUT 1982: J. Jarnut, *Geschichte der Langobarden*, Stuttgart - Berlin - Köln - Mainz 1982.
- JURIĆ 1981: R. Jurić, Nakit srednjega vijeka, u: Batović 1981, 183-200

- JURKOVIĆ - LUKŠIĆ 1996: M. Jurković - T. Lukšić (ur.), *Starohrvatska spomenička baština. Rađanje prvog hrvatskog kulturnog pejzaža*, [Zbornik radova znanstvenog skupa održanog 6-8. listopada 1992.], Zagreb 1996.
- KALDY-NAGY 1981: Gy. Káldy-Nagy, *Turkic-Bulgarian-Hungarian Relations (VIth - XIth Centuries)*, [Studia Turco-Bulgarica 5], Budimpešta 1981.
- KARAMAN 1994: I. Karaman (ur.), *Vukovar - vjekovni hrvatski grad na Dunavu*, Zagreb 1994.
- KARMANSKI 1976: S. Karmanski, Još nekoliko nalaza iz perioda Seobe naroda koji se nalaze u muzeološkoj zbirci u Odžacima, *BAASJB* (1976.), 1-9
- KATIČIĆ 1998: R. Katičić, *Litterarum studia. Književnost i naobrazba ranoga hrvatskog srednjovjekovlja*, [Biblioteka Theoria], Zagreb 1998.
- KISS 1977: A. Kiss, *Avar Cemeteries in County Baranya*, [Cemeteries of the Avar Period (567-829) in Hungary; sv. 2], Budimpešta 1977.
- KISS 1998: A. Kiss, The treasure of a Byzantine gold belt from Sirmium region, *AArchH* 50 (1998.), 251-25
- KLAIĆ 1975: N. Klaić, *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*, Zagreb² 1975.
- KLEMENC 1938: J. Klemenc, *Archaeologische Karte von Jugoslawien: Blatt Zagreb*, Beograd 1938.
- KOLLAUTZ 1979: A. Kollautz, Völkerbewegungen an der unteren und mittleren Donau im Zeitraum von 558/562 bis 582 (Fall von Sirmium), *ZFO* 28 (1979.), 448-489
- KOROŠEC 1954: J. Korošec, Podela naušnica sa zvezdolikim priveskom u slavenkim kulturama Jugoslavije, *GZMA* 9 (1954.), 77-86
- KOS 1902: F. Kos, *Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku I (l. 501 - 800.)*, Ljubljana 1902.
- KOS 1955: M. Kos, *Zgodovina Slovencev od naselitve do petnajstega stoletja*, Ljubljana 1955. (novo izdanje 1985.)
- KOVAČEVIĆ 1963: J. Kovačević, Avari i zlato, *Starinar* 13-14 (1962.-1963.), 125-135
- KOVAČEVIĆ 1966: J. Kovačević, Avari na Jadranu, u: Tasić 1966, 53-81
- KOVAČEVIĆ 1969: J. Kovačević, Arheološki prilog preciziranju hronologije slovenskog naseljavanja Balkana, u: Benac 1969, 57-83
- KOVAČEVIĆ 1977: J. Kovačević, *Avarski kaganat*, Beograd 1977.
- KREKIĆ 1955: B. Krekić, Evagrije, u: VIINJ I, 99-101
- KREKIĆ - TOMIĆ 1955: B. Krekić - L. Tomić, Menandar, u: VIINJ I, 85-98
- KRNIĆ 1978: Z. Krnić (ur.), *Pakrac 1945-1975.*, Pakrac 1978.
- LEMERLE 1954: P. Lemerle, Invasions et migrations dans les Balkans depuis la fin de l'époque romaine jusqu'au VIIIe siècle, *RH* 211 (1954.), 265-308
- LOTTER 2003: F. Lotter u suradnji s R. Bratožom i H. Castritiusom, *Völkerverschiebungen im Ostalpen-Mitteldonau-Raum zwischen Antike und Mittelalter (375-600)*, Berlin - New York 2003.
- MAJNARIĆ-PANDŽIĆ 1984: N. Majnarić-Pandžić (ur.), *Arheološka istraživanja u istočnoj Slavoniji i Baranji. Znanstveni skup Vukovar 6-9. X. 1981.*, [Izdanja Hrvatskog arheološkog društva; sv. 9], Zagreb 1984.

- MAKSIMOVIĆ 1964: Lj. Maksimović, O hronologiji slovenskih upada na vizantij-sku teritoriju krajem sedamdesetih i početkom osamdesetih godina VI veka, *ZRVI* 8/2 (1964.) [= *Mélanges Georges Ostrogorsky* II], 263-271
- MAKSIMOVIĆ 1980: Lj. Maksimović, Severni Ilirik u VI veku, *ZRVI* 19 (1980.), 17-53
- MANO-ZISL 1937: Đ. Mano-Zisl, Jedan sremski nalaz iz doba Seobe naroda, *GIDNS* 10/3 (1937.), 266-274
- MARGETIĆ 1992: L. Margetić, Neka pitanja boravka Langobarda u Sloveniji, *AV* 43 (1992.), 149-173
- MARGETIĆ 1994: L. Margetić, Neka pitanja prijelaza vlasti nad Istrom od Bizanta na Franke, *AH* 2 (1994.), 5-24
- MARGETIĆ 2001: L. Margetić, "Dolazak Hrvata" - "Ankunft der Kroaten, [Biblioteka znanstvenih djela 119], Split 2001.
- MARGETIĆ 2001a: L. Margetić, Konstantin Porfirogenet i vrijeme dolaska Hrvata, u: Margetić 2001, 41-113
- MARKOVIĆ 1984: Z. Marković, Prilog poznavanju kontinuiteta naseljavanja terena oko Delova, *PdZ* 10 (1984.), 295-319
- MARKOVIĆ 1994: Z. Marković, Koprivnica i najuža okolica od pretpovijesti do kasnog srednjeg vijeka, *PdZ* 19-20 (1993. - 1994.), 107-127
- MARKOVIĆ 2003: Z. Marković, Povijest naseljenosti koprivničkog kraja - od prvih početaka do razvijenog srednjeg vijeka, u: Slukan Altić 2003b, 19-27
- MARKOVIĆ - ZVIJERAC 2000: Z. Marković - I. Zvijerac, Arheološko-povijesni slijed naseljavanja Torčeca i okoline, u: Feletar - Petrić 2000, 44-59
- MAŠIĆ 2006: B. Mašić, Zagreb - Muzej grada Zagreba - samostan klarica, u: Durman 2006, 310-311
- MEIER-ARENDT 1985: W. Meier-Arendt (ur.), *Awaren in Europa. Schätze eines asiatischen Reitervolkes 6.-8. Jh.*, [Katalog izložbe], Frankfurt am Main 1985.
- MENGHIN 1985: W. Menghin, *Die Langobarden. Archäologie und Geschichte*, Stuttgart 1985.
- MENIS 1995: G. C. Menis (ur.), *Gli Avari. Un popolo d'Europa*, Udine 1995.
- METCALF 1960: D. M. Metcalf, The currency of byzantine coins in Syrmia and Slavonia, *HBV* 14/4 (1960.), 429-444
- MILETIĆ 1978: N. Miletić, Reflets des grandes invasions en Bosnie-Herzégovine, u: Dimitrijević - Kovačević - Vinski 1978, 97-108
- MILOŠEVIĆ 2000: A. Milošević (ur.), *Hrvati i Karolinzi. Rasprave i vrela*, Split 2000.
- MILOŠEVIĆ - RAPANIĆ - TOMIČIĆ 2001: A. Milošević - Ž. Rapanić - Ž. Tomičić, *Arheološki nalazi karolinškog obilježja u Hrvatskoj*, [Muzej hrvatskih arheoloških spomenika - Split, Katalozi i monografije 10], Split 2001.
- MINIĆ 1982: D. Minić, The Grave Inventory from Stejanovci near Sremska Mitrovica, Duval - Ochsenschlager - Popović 1982, 43-46
- MINICHREITER 1984: K. Minichreiter, Rekognisciranje arheoloških lokaliteta Baranje, *ObHAD* 16/2 (1984.), 32-36
- MINICHREITER 1987: K. Minichreiter, Arheološko blago Baranje, *AZZRO* 5 (1986. - 1987.), 43-142

- MIRKOVIĆ 1971: M. Mirković, *Sirmium - its history from the I century A. D. to 582 A. D.*, u: Popović 1971, 5-94
- MIRNIK - ŠEMROV 1998: I. Mirnik - A. Šemrov, Byzantine coins in the Zagreb Archaeological Museum Numismatic Collection. Anastasius I (A.D. 497-518) - Anastasius II (A.D. 713-715), *VAMZ* 30-31 (1997. - 1998.), 129-258
- MORAVCSIK 1958: Gy. Moravcsik, *Byzantinoturcica I: Die byzantinischen Quellen der Geschichte der Türkvölker*, Berlin² 1958.
- MRKOBRAD 1980: Dušan Mrkobrad, *Arheološki nalazi seobe naroda u Jugoslaviji*, [Fontes Archaeologiae Iugoslaviae III, Monografije 6], Beograd 1980.
- MRKOBRAD 1981: D. Mrkobrad, Restoran "Dunav", Zemun - konjanički grob, *AP* 23 (1981.), 119-120
- MÜLLER-WILLE - SCHNEIDER 1993: M. Müller-Wille - R. Schneider, *Ausgewählte Probleme europäischer Landnahmen der Früh- und Hochmittelalters. Methodische Grundlagendiskussion im Grenzbereich zwischen Archäologie und Geschichte*, Teil I, [Vorträge und Forschungen 41], Sigmaringen 1993.
- PELC 2004: M. Pelc, *Zbornik I. kongresa hrvatskih povjesničara umjetnosti*, Zagreb 2004.
- PETRIĆ 2000: H. Petrić, *Općina i župa Drnje. Povijesno-geografska monografija*, Drnje 2000.
- NOLL 1974: R. Noll, *Von Altertum zum Mittelalter*, [Katalog der antiken Sammlung 1, Kunsthistorisches Museum], Beč² 1974.
- NOLL 1989: R. Noll, Ein Ziegel als sprechendes Zeugnis einer historische Katastrophe (Zum Untergang Sirmiums 582 n. Chr.), *AÖAW* 126 (1989.), 139-154
- NOVAK 1971: G. Novak (ur.), *Epoque préhistorique et protohistorique en Yougoslavie - Recherches et résultats*, Beograd 1971.
- NOVAKOVIĆ 1972: R. Novaković, Neka zapažanja o 29. i 30 glavi De administrando imperio, *IČ* 19 (1972.), 5-54
- NYSTAZOPOLOU-PELEKIDOU 1970: M. Nystazopolou-Pelekidou, Συμβολή εἰς τὴν χρονολόγησιν τῶν ἀβαρικῶν καὶ σλαβικῶν ἐτιδρομῶν ἐτὶ Μαυρικίου (582-602), *ΣΚΒΕ* 2 (1970.), 145-205
- PILARIĆ 1968: G. Pilarić, Fenotipske značajke bjelobrdskih lubanja iz ranog srednjeg vijeka, *ARR* 6 (1968.), 263-291
- PINTEROVIĆ 1978: D. Pinterović, *Mursa i njeno područje u antičko doba*, Osijek 1978.
- PITEŠA 2006a: A. Piteša, The Slavs and the early Croatian state, u: Davison - Gaffney - Marin 2006, 193-212
- PITEŠA 2006b: A. Piteša, Kasnoavarski pojasi jezičci iz Arheološkog muzeja u Splitu, *SHP* 33 (2006.), 7-20
- POHL 1980: W. Pohl, Die Gepiden und die Gentes an der mittleren Donau nach dem Zerfall des Attilareiches, u: Wolfram - Daim 1980, 239-305
- POHL 1988: W. Pohl, *Die Awaren. Ein steppenwolk in Mitteleuropa 567-822 n. Chr.*, München 1988.

- POPOVIĆ 1997: I. Popović, *Zlatni avarski pojas iz okoline Sirmijuma*, [Monografije Narodnog muzeja Beograd, knj. 10; Posebna izdanja Arheološkog instituta, knj. 32], Beograd 1997.
- POPOVIĆ 1971: V. Popović (ur.), *Sirmium I - Archaeological investigations in Sirmian Pannonia / Arheološka istraživanja u Sremu*, Beograd 1971.
- POPOVIĆ 1978: V. Popović, Catalogue des monnaies byzantines du Musée de Srem, u: Duval - Popović 1978, 179-194
- POPOVIĆ 1986: V. Popović, Kuvrat, Kuver i Asparuh, *Starinar* 37 (1986.), 103-133
- POPOVIĆ 2003: V. Popović, *Sirmium, grad careva i mučenika (Sabrani radovi o arheologiji i istoriji Sirmijuma)*, Sremska Mitrovica 2003.
- POPOVIĆ 2003a: V. Popović, Katalog vizantijskog novca iz Muzeja Srema, u: Popović 2003, 325-342 (= Popović 1978)
- PRIBAKOVIĆ 1955: D. Pribaković, O srednjevekovnom oružju na umetničkim spomenicima Hrvatske, *VVM* 2 (1955.), 53-71
- PRICA 1969: R. Prica (ur.), *Sremska Mitrovica*, Sremska Mitrovica 1969.
- RADIĆ 1997: M. Radić, Arheologija seobe naroda i srednji vijek, u: *Blago Muzeja Slavonije*, [Katalog izložbe], Osijek 1997., 81-93
- RAPANIĆ 1978: Ž. Rapanić (ur.), *Arheološka istraživanja u sjeverozapadnoj Hrvatskoj. Znanstveni skup, Varaždin 22-25. X 1975.*, [Izdanja Hrvatskog arheološkog društva; sv. 2], Zagreb 1978.
- RAPANIĆ 1981: Ž. Rapanić (ur.), *Arheološka istraživanja u Zagrebu i njegovoj okolini. Znanstveni skup o 100. obljetnici Društva, Zagreb, od 14. do 16. studenog 1978. godine*, [Izdanja Hrvatskog arheološkog društva; sv. 6], Zagreb 1981.
- RENDIĆ-MIOČEVIĆ 1995: A. Rendić-Miočević (ur.), *Zagreb prije Zagreba. Arheološka baština Zagreba od pretpovijesti do osnutka biskupije 1094. godine*, [Katalog izložbe], Zagreb 1994.
- ROSS 1945: J. B. Ross, Two Neglected Paladins of Charlemagne. Erich of Friuli and Gerold of Bavaria, *Speculum* 20 (1945.), 212-235
- SALAJIĆ 2001: S. Salajić, *Arheologija virovitičkog kraja*, [Katalog izložbe], Virovitica 2001.
- SEKELJ IVANČAN 1995: T. Sekelj Ivančan, *Catalogue of Medieval Sites in Continental Croatia*, [BAR International Series 615], Oxford 1995.
- SEKELJ IVANČAN 2001a: T. Sekelj Ivančan, Neki arheološki primjeri zaposjedanja ruševina antičkih urbanih cjelina u sjevernoj Hrvatskoj tijekom srednjeg vijeka, *PIAZ* 18 (2001.), 189-212
- SEKELJ IVANČAN 2001b: T. Sekelj Ivančan, Prilog analizi keramike iz Duge ulice kao pokazatelja rasprostiranja srednjovjekovnog naselja u Vinkovcima, *ARR* 13 (2001.), 227-274
- SEKELJ IVANČAN 2004: T. Sekelj Ivančan, Ranokarolinško koplje s krilcima iz šljunčare Jegeniš kod Koprivnice, *PIAZ* 21 (2004.), 109-128
- SETTON 1950: K. M. Setton, The Bulgars in the Balkans and the occupation of Corinth in the seventh century, *Speculum* 25 (1950.), 502-543
- SIMONI 1981: K. Simoni, Zagreb i okolica u ranom srednjem vijeku, u: Rapanić 1981, 155-168

- SIMONI 1982: K. Simoni, Skupni nalaz oruđa i oružja iz Nartskih Novaka, *VAMZ* 15 (1982.), 251-261
- SIMONI 1986: K. Simoni, Neobjavljeni okovi i jezičci nakitnog stila Blatnica iz Arheološkog muzeja u Zagrebu, *VAMZ* 19 (1986.), 217-228
- SIMONI 1989: K. Simoni, Funde aus der Völkerwanderungszeit in den Sammlungen des Archäologischen Museums in Zagreb, *VAMZ* 22 (1989.), 107-134
- SIMONI 1995: K. Simoni, Ranosrednjovjekovno razdoblje / Katalog izložbe, u: Rendić-Miočević 1995, 153-159
- SLUKAN ALTIĆ 2003: M. Slukan Altić, *Povijesni atlas gradova III: Koprivnica*, Zagreb 2003.
- SOKAČ-ŠTIMAC 1978: D. Sokač-Štimac, Najstarija prošlost Pakraca i okolice, u: Krnić 1978, 27-40
- SOKOL 1986: V. Sokol, Područje sjeverozapadne Hrvatske u razdoblju između 400. i 800. godine (velika seoba naroda), u: *40 godina arheoloških istraživanja u sjeverozapadnoj Hrvatskoj*, Zagreb 1986, 55-57
- SOKOL 1992: V. Sokol, Arheološki radovi na lokalitetu Kuzelin, *MVj* 15 (1992.), 27-28
- SOKOL 1994: V. Sokol, Das spätantike Kastum auf dem Kuzelin bei Donja Glavnica, *AV* 45 (1994.), 199-209
- SOKOL 1995: V. Sokol, Kasnoantičko i ranosrednjovjekovno razdoblje, u: Rendić-Miočević 1995, 46-53
- SOKOL 1996a: V. Sokol, Doba između antike i ranoga srednjeg vijeka na području Zagreba, u: Jurković - Lukšić 1996, 43-49
- SOKOL 1996b: V. Sokol, Sjeverozapadna Hrvatska u ranom srednjem vijeku, u: Balažić - Vándor 1996, 83-89
- SOKOL 1998: V. Sokol, *Rimski metal s Kuzelina (iskapanja 1990. - 1997.)*, Sesvete - Zagreb 1998.
- SÓS 1973: Á. Cs. Sós, *Die slawische Bevölkerung Westungarns im 9. Jahrhundert*, [Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte 22] München 1973.
- STEIN 1919: E. Stein, *Studien zur Geschichte des byzantinischen Reiches vornehmlich unter den Kaisern Justinus II. und Tiberius Constantinus*, Stuttgart 1919.
- STEIN 1949: E. Stein, *Histoire du Bas-Empire II*, Pariz - Bruxelles - Amsterdam 1949.
- STRBAŠIĆ 1997: M. Strbašić (ur.), *Požega 1227 - 1977*, Slavonska Požega 1977.
- SUIĆ 1977: M. Suić, Ocjena radnje L. Margetića: "Konstantin Porfirogenet i vrijeme dolaska Hrvata", *ZHZ* 8 (1977.), 89-100
- SZENTPETERI 2002: J. Szentpéteri (ur.), *Archäologische Denkmäler der Awarenzeit in Mitteleuropa*, [Varia archaeologica Hungarica; knj. 13/1-2], Budimpešta 2002.
- ŠANJEK 2003: F. Šanjek (ur.), *Povijest Hrvata I: Srednji vijek*, Zagreb 2003.
- ŠIŠIĆ 1914: F. Šišić, *Priručnik izvora hrvatske historije. Dio I. čest 1. (do god. 1107.)*, Zagreb 1914.
- ŠIŠIĆ 1925: F. Šišić, *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara*, Zagreb 1925.

- ŠLAUS 1992: M. Šlaus, Kranimetrijska i paleopatološka analiza muških populacija iz dva avaro-slavska lokaliteta: Privlake i Starih Jankovaca, Magistarski rad, Sveučilište u Zagrebu, 1992.
- ŠLAUS 1993: M. Šlaus, Cranial Variation and Microevolution in Two Early Middle Ages Sites from Croatia: Privlaka and Stari Jankovci, *OA* 17 (1993.), 273-307
- ŠMALCELJ 1980a: M. Šmalcelj, Privlaka - Gole njive (opć. Vinkovci) - avaroslavenska nekropola, *AP* 22 (1980.), 143-144
- ŠMALCELJ 1980b: M. Šmalcelj, Stari Jankovci - Gatina (općina Vinkovci) - avaroslavenska nekropola, *AP* 22 (1980.), 142-143
- ŠMALCELJ 1992a: M. Šmalcelj, Privlaka-Gole njive, u: *The War in Croatia - Archaeological Sites: Arheologija i rat - Archaeology and War*, [Handbooks of cultural affairs; sv. 5], Zagreb 1992., 44-45
- ŠMALCELJ 1992b: M. Šmalcelj, Stari Jankovci-Gatine, u: *The War in Croatia - Archaeological Sites: Arheologija i rat - Archaeology and War*, [Handbooks of cultural affairs; sv. 5], Zagreb 1992., 48-49
- ŠTIH - SIMONITI 2004: P. Štih - V. Simoniti, *Slovenska povijest do prosvjetiteljstva*, Zagreb ² 2004.
- TASIĆ 1966: N. Tasić (ur.), *Materijali III* [Simpozij praistorijske i srednjeevropske sekcije Arheološkog društva Jugoslavije, Novi Sad 1965.], Beograd 1966.
- TASIĆ 1967: N. Tasić (ur.), *Materijali IV* [VII kongres arheologa Jugoslavije, Herceg-Novi 1966.], Beograd 1967.
- TEŽAK-GREGL - ŠMALCELJ 1992: T. Težak-Gregl - M. Šmalcelj, Otok-Gradina, u: *The War in Croatia - Archaeological Sites: Arheologija i rat - Archaeology and War*, [Handbooks of cultural affairs; sv. 5], Zagreb 1992., 40-41
- TOMIČIĆ 1978: Ž. Tomičić, Rezultati ranosrednjovjekovnih arheoloških istraživanja u Međimurju i varaždinskoj regiji, u: Rapanić 1978, 209-222
- TOMIČIĆ 1994: Ž. Tomičić, Vukovo i okolni kraj u starohrvatsko doba, u: Karaman 1994, 92-109 (= Tomičić 1999, 225-248)
- TOMIČIĆ 1996: Ž. Tomičić, Ranosrednjovjekovni kulturni krajobraz savsko-dravskog međurječja, u: Jurković - Lukšić 1996, 151-161
- TOMIČIĆ 1999: Ž. Tomičić, *Panonski periplus. Arheološka topografija kontinentalne Hrvatske*, Zagreb 1999.
- TOMIČIĆ 1999a: Ž. Tomičić, Prostor hrvatskog kajkavskog izričaja u svjetlosti arheoloških vrela, u: Tomičić 1999, 11-34
- TOMIČIĆ 1999b: Ž. Tomičić, Arheološka topografija Kalničkog prigorja i okolice Križevaca, u: Tomičić 1999, 109-131
- TOMIČIĆ 2000a: Ž. Tomičić, Der Untergang der Antike und deren Nachlebensformen in Südpannonien (Nordkroatien), u: Bratož 2000, 255-298
- TOMIČIĆ 2000b: Ž. Tomičić, Arheološka slika ranoga srednjeg vijeka na prostoru međurječja Drave, Dunava i Save, u: Milošević 2000, 142-161 (= Tomičić 2001)
- TOMIČIĆ 2001: Ž. Tomičić, Arheološka slika ranoga srednjeg vijeka na prostoru međurječja Drave, Dunava i Save, u: Milošević - Rapanić - Tomičić 2001, 76-95

- TOMIČIĆ 2002: Ž. Tomičić, Keramika iz (ponekih) ranosrednjovjekovnih grobalja kontinentalnog dijela Hrvatske, u: Guštin 2002, 129-141
- TOMIČIĆ 2003: Ž. Tomičić, Vjedrice hrvatskog ranog srednjovjekovlja, *HA* 10 (2003.), 149-166
- TRBUHOVIĆ 1982: L. Trbuhović, Avar Finds from Sirmium and the Surrounding Region, u: Duval - Ochsenschlager - Popović 1982, 61-74
- UGLEŠIĆ 1994: A. Uglešić, Nalazi seobe naroda iz zbirke Mate Ilkića, *RRPZZd* 33/20 (1993.-1994.), 145-152
- VÁCZY 1972: P. Váczy, Der fränkische Krieg und das Volk der Awaren, *AAnth* 20 (1972.), 395-420
- VALENČIČ 2008: R. Valenčič (ur.), *Liturgia - Theologia Prima. Zbornik ob 80-letnici profesora Marijana Smolika*, Ljubljana 2008.
- VEJVODA - ŠTIMAC 1977: V. Vejvoda - J. Štimac, Arheološki podaci Požeške kotline, u: Strbašić 1977, 84-94
- VIDA 1999: T. Vida, *Die awarenzeitliche Keramik I (6.-7. Jh.)*, [Varia Archaeologica Hungarica 8], Berlin - Budimpešta 1999.
- VIINJ I: *Vizantiski izvori za istoriju naroda Jugoslavije I*, obradili F. Barišić - Mila Rajković - B. Krekić - L. Tomić, [Posebna izdanja SAN, knj. 141; Vizantološki institut, knj. 3], Beograd 1955.
- VIINJ II: *Vizantiski izvori za istoriju naroda Jugoslavije II*, prijevod i komentar B. Ferjančić, [Posebna izdanja SAN-u, knj. 323; Vizantološki institut, knj. 7], Beograd 1959.
- VINSKI 1949: Z. Vinski, Prethodni izvještaj o arheološkim značajkama elemenata materijalne kulture nađenim pri iskapanju nekropole ranog srednjeg vijeka u Bijelom Brdu u siječnju 1948. g., *LjJAZU* 55 (1949.), 225-238
- VINSKI 1954a: Z. Vinski, Gibt es frühslawische Keramik aus der Zeit der südslawischen Landnahme?, *Archlug* 1 (1954.), 73-82
- VINSKI 1954b: Z. Vinski, Nešto o datiranju starohrvatskih arheoloških nalaza, *Peristil* 1 (1954.), 188-199
- VINSKI 1955: Z. Vinski, Prethodni izvještaj o iskapanju nekropole na Lijevoj Bari u Vukovaru 1951., 1952. i 1953. godine, *LjJAZU* 60 (1955.), 231-255
- VINSKI 1956: Z. Vinski, Nalaz iz Velike Kladaše i problem naušnica tipa okrenute piramide, *GZMA* 11 (1956.), 63-95
- VINSKI 1957: Z. Vinski, Arheološki spomenici velike seobe naroda u Srijemu, *Situla* 2 (1957.), 3-51
- VINSKI 1958: Z. Vinski, O nalazima 6. i 7. stoljeća u Jugoslaviji s posebnim obzirom na arheološku ostavštinu iz vremena prvog avarskog kaganata, *OA* 3 (1958.), 13-67
- VINSKI 1959: Z. Vinski, Orlovske kopče iz Jugoslavije, *VMKH* 8/4 (1959.), 99-102
- VINSKI 1960: Z. Vinski, Ranosrednjovjekovni arheološki nalazi u Zagrebu i njegovoj okolini, *Iz starog i novog Zagreba* II, Zagreb 1960., 47-65
- VINSKI 1970: Z. Vinski, O postojanju radionica nakita u starohrvatsko doba u Sisku, *VAMZ* 4 (1970.), 45-92

- VINSKI 1971a: Z. Vinski, Rani srednji vijek u Jugoslaviji od 400. do 800. godine, *VAMZ* 5 (1971.), 47-73
- VINSKI 1971b: Z. Vinski, Haut moyen age, u: Novak 1971, 375-397
- VINSKI 1978: Z. Vinski, Novi ranokarolinški nalazi u Jugoslaviji, *VAMZ* 10-11 (1977. - 1978.), 143-208
- VINSKI-GASPARINI - ERCEGOVIĆ 1958: K. Vinski-Gasparini - S. Ercegović, Ranosrednjovjekovno groblje u Brodskom Drenovcu, *VAMZ* 1 (1958.), 129-161
- WALDMÜLLER 1976: L. Waldmüller, *Die ersten Begegnungen der Slawen mit dem Christentum und den christlichen Völkern vom VI. bis VIII. Jahrhundert. Die Slawen zwischen Byzanz und Abendland*, [Enzyklopädie der Byzantinistik 51], Amsterdam 1976.
- WHITBY 1988: M. Whitby, *The Emperor Maurice and his Historian: Theophylact Simocatta on Persian and Balkan Warfare*, Oxford 1988.
- WOLFRAM 1985: H. Wolfram, Ethnogenesen im frühmittelalterlichen Donau- und Ostalpenraum (6. bis 10. Jahrhundert), u: Beumann - Schröder 1985, 97-151
- WOLFRAM 1987: H. Wolfram, *Die Geburt Mitteleuropas. Geschichte Österreichs vor seiner Entstehung 378-907*, Beč 1987.
- WOLFRAM 1995: H. Wolfram, *Salzburg, Bayern, Österreich. Die Conversio Bagoariorum et Carantanorum und die Quellen ihrer Zeit*, [Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung, Ergänzungsband 31], Beč - München 1995.
- WOLFRAM 1996: H. Wolfram, Völker und Völkerbewegungen im frühmittelalterlichen Pannonien, *SymMog* 24 (1996.), 13-30
- WOLFRAM - DAIM 1980: H. Wolfram - F. Daim (ur.), *Die Völker an der mittleren und unteren Donau im fünften und sechsten Jahrhundert. Berichte des Symposiums der Kommission für Frühmittelalterforschung 24. bis 27. Oktober 1978, Stift Zwettl, Niederrösterreich*, [Veröffentlichungen der Kommission für Frühmittelalterforschung 4], Beč 1980.
- WOZNIAK 1979: F. E. Wozniak, Byzantine diplomacy and the Lombard-Gepidic wars, *BSt* 20 (1979.), 139-158
- ŽERAVICA 1985: L. Žeravica, Mittelalterliche Verteidigungsbauten auf dem Boden von Bosnien und Herzegowina, *BSI* 11-12 (1984.-1985.), 119-133
- ŽIVANOVIĆ 1963: S. Živanović, Knemični indeks ljudskih kostura iz avarske nekropole u Vojki, *Starinar* 13-14 (1962. - 1963.), 237-239

Summary

THE AVARS, SOUTH PANNONIA, AND THE FALL OF SIRMIMUM

The paper describes the course of the Avarian conquests in South Pannonia based on written materials and archaeological findings, as well as relevant historiographic literature, and provides a comprehensive analysis of the testimonies about the Avarian presence in the broader territory of South Pannonia and about the Avarian rule before its collapse under Frankish attacks at the end of the 8th and the beginning of the 9th century. Special attention is paid to the reactions to the fall of Sirmium into Avarian hands in historical sources.

The settlement of the Avars in the Carpathian Valley had far-reaching consequences for the Eastern Roman domination in South East Europe, in particular in South Pannonia, which was the first to come under attack. Over approximately two centuries the Avars finished off the remains of the Eastern Roman sovereignty in the valley between the two rivers, which had already been for the most part purely nominal. The fall of Sirmium under Avarian domination, which ruined the last chances for this stronghold to take the edge off further Avarian attacks if it survived, was the key moment of their conquest. This is the reason why the loss of Sirmium and the resulting Calvary of its people had a profound impact on the Byzantines' minds, which is attested by the contemporary historical records underlining the importance and prominence of this town, lost for the Empire. Byzantine chroniclers preserved ample memory of this all the way to the 12th century.

Entrenching themselves in the territory of South Pannonia, the Avars, as much as we are able to tell, organized this area as a sort of an advance guard protecting their possessions in Central Pannonia. The archeological localities found so far, where findings in use by Avars (or bearers of Avarian identity) can be assumed, provide us with an integral picture of the strategic layout of the Avarian strongholds near convenient river crossings and road intersections, clearly showing their consistency in occupying the key positions, and giving us an idea about the extent of Avarian domination in the territory of South Pannonia. While absence of Avarian settlements in most of the valley's interior is characteristic of the first period of Avarian domination in Pannonia, the middle Avarian period (the last quarter of the 7th century and the first fifth of the 8th) saw more distinct settling. South Pannonia was then much more strongly affected by the population flows.

Since 770s the Avarian power-holders were watching the Frankish rule approach their western and south-western borders with growing unease. True, they could only muster a pale shadow of their former power that had held the Byzantine Empire in check to fight the Franks. The Frankish military campaign aimed at destroying the Avarian state began in August 791. Pursuing the south route of incursion, with Italy as its starting point, the Franks arrived to Podravina and fell back to Italy after what must have been a minor clash. The main purpose of the southern incursion was most likely to test the opponents' strength and to deceive them about the main, northern route of onslaught (with two armies commanded by Charlemagne personally), but also to consolidate Frankish positions in the border areas. The success of the Slavic leader Vojnomir, who broke through all the way to the Avarian *hring* in the valley between the Danube and the Tisa in autumn 795, pillaging a part

of it, threw the door wide open to the incursion undertaken by Italian king Pepin's forces in the summer of 796, who advanced into the Avarian territory without encountering any resistance, probably along the Drava Valley again, since it was the principal South Pannonian traffic route that proceeded to Sirmium. During this campaign Pepin accepted the capitulation of the Avarian Kagan, destroying the Avars' fortified capital, their *hring*. The valley between the two rivers must have fallen under Frankish dominion at that point, but the Avarian Pannonia was finally conquered by the Franks in 803 after the rebellion that some of the Avars raised against Frankish sovereignty was crushed. Since that time Pannonia was integrated into the Frankish system of government and organized as the grand Frankish state's eastern border area.

(Sažetak prevela: Ana Levak Sabolović)

Key words: Avars, Avar rule, South Pannonia, fall of Sirmium, Frankish Kingdom (Empire)